

ШЫН

№ 112
(18387)

2013 чылдың
СЕНТЯБРЬ 26,
четверг
Садар өртээ
хостуг

mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Сентябрь 27 – Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринин кижизидикчилеринин болгаш ажилдакчыларынын хүнү

Тываның школа назыны четпээн уруглар албан черлеринин хүндүлүг ажилдакчылары болгаш хоочуннары!

Профессионал байырлалчылар-биле чүректенгенден байыр чедирерин чөпшээрер!

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринин кижизидикчилеринин болгаш ажилдакчыларынын хүнү бистиң чуртувустун бүгү чонунун талынын бирээзи деп бүрүн эрге-биле чуболур. Ооң идеязы – уруглар садтарыне школаже кирбээн чаштарже ниитилелдингей салырынга дузаалаары болур.

Олага өөрениринге четпээн назын кижиниң амыдыралында онза чугула болгаш алгалыг үе-чада болур. Назынның ол үе-бизи болуп хевирлеттинер, келир үениң назының кадыкшылынын үнденин тургусташ кижинин чаагай чоруу болгаш бичии түзүлүш салым-хуузу кижизидикчилеринин чоруундан, ооң шыдамындан, бодунун алында уругнуң иштиги сагыш-сеткилинче ейинден хамааржыр.

Ы үеде Тываның школа назыны четпээн уруглар өөредилге системазында 220 садтары ажилдап турар, ында 18400 хаара туттунган. Алды муң хире специал-болгаш ажилдакчылар бистиң бичии

хамаатыларымыска чаагай амыдыралды болгаш кежик-чолду хандырып, боттарының чүректенини изиг одун хүнүнү берип, уруглар садынга оларның келгени хүн бүрүзүнде эш-өөрү-биле кады болурунун өөрүшкүзүн хайырлап, төрөөн черинге ынакшылга оларны чаңкытырып турар.

Бистиң уругларымыстың кижизидилгезинге эвээш эвес чогаадыкчы кижилер боттарының уран аргазын бараалгадып келгеннер. Тываның школа назыны четпээн уруглар өөредилге албан черлеринин башкылары республиканың болгаш бүгү-россияның аңгы-аңгы конкурстарына киржип, хөй удаа оларның тилекчилери болгаш лауреаттары болуп келгеннер. Сөөлгү үеде школа назыны четпээннеринин өөредилгезинин депшилгелиг аргалары хөйү-биле ажылдаттынып турар аларган.

Өзүп орав салгалдың дугайында сагыш салышкын – республиканың Чазааның чугула сорулгаларының бирээзи. Эрге-чагырганың күүсекчи органның кичээнгейинин төвүнде – уруглар садтарында оруннарның чедишпейн турарының айтыры. Ол айтырыг чогумчалыг шийтпирлеттинип эгелзэн. Эртип турар чылда найысылалга уруглар садын тутканының болгаш Самагалдай суурга уруглар садын оран-савазын эгиткенинин ачызында 325 оруннар немей кирген. Өске 1500 орунну школаларның болгаш

школа назы четпээннеринин өөредилге албан черлеринин баазазынга бөлүктөр ажытканындан алган. Ооң түңнелинде школа назыны четпээн уруглар өөредилге албан черлеринин ачы-дузазын алганнар 2011 чылда 42,8 хуу турганындан амгы үеде нити саны 45,3 хуу четкен. Бо чылын Кызыл хоорайда, Сарыг-Сеп, Бүрен-Хем, Элегес суурларда чаа садтарны тударын, ажилдап турарларын үнденин-биле эде кылырын уламчылап турар.

Школа назыны четпээн уруглар албан черлеринин коллективтери өөредилге чорудулгазынын принциптерин болгаш технологияларын амгы үениң негелделеринге дүүштүр чаартып турар федералдыг чаа күрүнө стандарттарыне шилчиринин талазы-биле социал ужур-дузалыг чагыгны күүседип турар. Бистиң педагогика ажилдакчылары ниитилелдин салган сорулгаларын чедишкенин күүседип дээрзинге бүзүрээр бис.

Бистиң ажы-төлүвүстү кижизидери-биле ажил-ижин холбаштырган бүгү кижилерге быжыг кадыкшылды, чогаадыкчы чедишкенин ажылды, хууда улуг аас-кежин болгаш чаагай чүүлдерни күздөдүс!

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының
(парламентизинин) Даргазы К. ДАВАА.

ТЫВАДА ТУРИЗМНИН ХҮНҮ

1979 чылда Торремолинос райга бүгү делегейинин чорукчулар организация-ның Кол Ассамблеязы сентябрь 27-нин хүнүн бүгү делегейинин туризм хүнү кыл-доктааткан.

Измини суртаалдаары, деле-экономиктиг хөгжүлдезинге лдарын тайылбырлаары, түр чурттарның чоннары-азында харылзааны бы-ары – байырлалдың кол лары. Туризм хүнүн Тыва ликада албан-езу-биле таар демдегледип эрттирип Байырлалдың хемчеглери ултурга төвүнге «Туризм үнүң тергини-2013» деп биле эгелзэн. Ону Тыва-жүм-шии театрының аныяк Айдыс Даржай Сүт-Хөл ду-ырызы-биле ажыткан. Ооң ТР-ниң культура сайыдының алакчызы Белекмаа Монге Чазааның болгаш Культура-ның мурнундан аалчыларга едирип, Тывага туризмниң дезинден республиканың экономикактиг сайзыралы кыр дээрзин демдегледип, билейлиг чылда аян-чорук улам сонуурганчыг, чараш, ынарлыг, аалчылар катап-ликсээр кылдыр кылып, кай ажилдаары негеттинип еп чугаалаан.

Рейнин бирги үе-чадазы ырылга» эгелзэн. Аңаа рес-чың сес турисчи организа-ның төлээлери боттарының рудулгазын тодаргайы-биле рган. Бир дугаарында ТР-ан-Маадыр аттыг национал Ольга Монгуш, ооң соонда адыргы» аалчылар комп-Инна Монгуш, «Тыва аян-урисчи фирманы Инга Хер-

Мөөрейниң тилекчи организацияларының төлээлери – Евгений Сарыглар, Ольга Монгуш, Шончалай Мунзук.

тек, «Мөңгүлек» аалчылар бажынын Айлана Артына, «Өдүген» аалчылар комплекзин Шончалай Мунзук, «Сай-Хонаш» кемпинг-баазаны Евгений Сарыглар, «Тоджа тур» турисчи агентилелди Сайзана Тожу, «Алдын-Булак» этнокультурлуг комплексти Ай-Суу Ооржак таныштырганнар. «Өдүген» аалчылар комплекзинин дугайында кыска болгаш билдингир кылдыр чугаалааны, таныштырылгага коллективтин шупту кежигүннеринин киришкени онзагай болган. Евгений Сарыглар игилге тааланчыг аялганы ойнап орда, «Сай-Хонаштың» дугайында

чугаалаарга, бир тускай дыңналып, кижичайгаар ол баазаже барык-сай бээр. Өскелер база багай эвес көргүзүлгелерин белеткеп алган-даа болза, чамдык кижикчилер шуут сонуурганчыг эвес болду. Туризм адыры – эң солун угланышкынды, кандыг-даа кижилер-биле чугаалажыр, каяа-даа чоруур... Ооң ажилдакчылары перүк, чогаадыкчы эвес болурга, туризмниң сайзыралы моондакталыр. Мөөрей бир дугаар эртип турар болганда, дараазында чылдарда белеткел элзэн шыңгыы болур деп идегээр-дир мен.

Мөөрейниң ийиги болгаш үшкү

үе-чадаларында кижикчилеринин арга-мергежилдин база Тыва Республиканың онза солун черлеринин дугайында эки билирин хынап шылгаан. Үш үе-чаданың түңнелдери-биле «Туризм үлөтпүрүнүн тергини-2013» атка «Сай-Хонаш» кемпинг-баазаны төлөтпиг болган. Ийиги, үшкү черлерин ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал музейи болгаш «Өдүген» аалчылар комплекзи тус-тузунда элзэн.

Азияна ТАУ.

Михаил НОРБУНУҢ тырттыр-ган чуруу.

Рейтинг

Мурнуку одуругда

«Медиалогия» деп анализ компаниязы Россияның регионнарының баштыңна-рының чуртталга-коммунал ажил-агынының айтырыгла-рынче кичээнгейинин дең-нелин сайгарып көрүп турар.

Одалга сезонунун бүдүүзүнде эксперттер ЧКА талазы-биле губернаторларның ээлчеглиг медиарейтингинин белеткээнер. Шинчилел кылган үеи-2013 чылдың август. Ол үенин-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 83 черниң 19 дугаарын элзээн. Ындыг санны республиканың кожууннарының бирээзинге улуг котельнааны тудуп доозуп турары-биле чаалап алган. Специалистерниң санап турары-биле алырга, ындыг улуг эвес суурга ол хире коммунал тудугну кылып турары кайгамчык.

Бо чылдың августа МИЧ-лер регионнар удуртукчуларынга хамаарыштыр дараазында болушкуннар-ның дугайында дыңнатканнар:

Сергей Собянин:

– Москвада хоойлу-дүрүмге чөрүштүр чурттал турарларга хамаарыштыр полицияның шыңгыы хемчеглерин деткээн, хоойлуга дүг-жүп турар болза, өске чурттарның хамаатыларын ЧКА системазынга ажилдадырынга кызыгаарлаашкын турбас деп медеглээн.

– хоорайга лифтилер солуурунун программазының күүселдезинге тайылбыр берген, Щербининиң лифт тудушкун заводунга чорааш, Москвага 12 муң лифтини солууру арткан деп чугаалаан.

– найысылалдың тус чер бот-башкарылга органның бүрүн эргелерин ЧКА компанияларының ээлеринин ажылын бот-тускайлаң хынаар аргалыг болзун дээш улам калбартыры дээш туржуп турар.

Андрей Воробьев:

– Павлово-Посад районунда Большие Дворы суурда ханалары буступ дүшкен бажыңның чуртта-чыларының айтырыын бир неде-ляның дургузунда шийтпирлээрин дааскан;

– Подмосковьезде эргижирзэн болгаш бустур четкен чуртталга бажыңнарындан улусту көжүрери-нин программазын беш катап эде көргөн, моон соңгаар чыл санында 15 муң кижини өскээр көжүрүп болур аларган деп дыңнаткан.

Олег Кожемяко Благовещенски-ге Амур областың чуртталга-коммунал ажил-агынының болгаш амыды-рал хандырылгазының байдалының дугайында чөвүлел хуралды эрттир-ген, ында улуг үер-чайык соонда хөй чүүлдерни кылыр болгаш кыска хуусаада кышка белеткенип четти-гер ужурлуг.

Ол компания ЧКА темазынга мурнуку одуругну элзээн 50 регион-нар бажыңнарының аттарын адаан. Бирги одуругну Москваның мэри Сергей Собянин элзээн, 50 дугаар чер Смоленск областың удуртукчузу Алексей Островскийге онашкан. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол – 19-ку черде.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

Хүшүң медээлери

Орус дыл чылын эрттирери-биле

Орус дыл чылын республикага эрттирериниң талазы-биле организастыг комитетти Тывага тургускан.

2014 чылды Россияның хөй националдыг чонунуң аразында харылзажыр дилы кылдыр чарлаарының дугайында саналды республика Баштыңы Шолбан Кара-оол кириген, Азияның төвүндө турар регионну улам ыңай сайзырадырынга орус дылдың улуг ужурудузанын ол доктаамал демдегледип келген.

Эде тургустунушкун сөөлүнүн чылдары Тываның школаларында, ылангыя көдээ черге орус дылды башкылаарының шынарының деңгелин дыка бадырган. Чурттакчы чонунуң өзүп көвүдээр чоруу хөй-даа болза, орус дылды кошкак бил-чир чорук бистиң ажы-төлүвүстүң келир үедеги амыдыралче киреринге шаптык болуп турар. Педагогика хөй-ниитизи-биле, күш-ажылчы коллективтер-биле, чурттакчы чон-биле ужуражып турган үезинде Шолбан Кара-оол доктаамал мынчаар демдегледип келген: «Националдар аразының харылзаазының дилын кошкак билири бистиң салым-чаяанның уругларымыска боттарының арга-мергежилдин долдузубиле ажыдарынга моондак болуп, оларның оруун дуглап, харын-даа чогумчалыг келир үеже кирер арганы бербейн турары чажыт эвес, а оон уламындан республиканың социал-экономика сайзыралынга багай салдарны чедирип турар».

Дайын хоочуннарының хандырылгазы

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарын чуртталга бажыңнары-биле хандыраарының дугайында Россияның Президентизиниң Чарлыын Тывада чогумчалыг күүседип турар.

Хоочуннары, инвалидтерни болгаш инвалид уруглуг өг-бүлелерни чуртталга шөлү-биле хандыраарының талазы-биле социал деткимчени көргүзүр талазы-биле комиссияны шийтипирин Тываның Чазаа бадылаан. Чижээ, республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Мерген Ооржактың даргалаашкыны-биле эртен комиссия хуралында Кызыл хоорайның чурттакчылары Оюу Саттың болгаш Чечек Оюнун чуртталга бажынын садып (тудуп) алырынга чаңгыс удааның материалдыг дузазын көргүзери-

ниң дугайында дилээн хандырган. Оларга төлээн акшаның ниити түнү 1,8 млн. рубль болган.

Эртип турар чылдың дургузунда комиссия үш катап хуралдаан болгаш 40 хамаатының билдириш-киннерин чугаалажып көргөн, оларның дилеглерин хандырган. Чыл төнчүзүңгө чедир база бир катап хуралдаарын, аңаа үш билдириш-кинни көөрүн планнап турар.

— Республика чыл санында 20-23 кижиниң амыдырал байдалын экижидер акша-хөреңгини ап турар — деп, Мерген Ооржак чугаалаан. — Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга болгаш оларга деңнештирген кижилерге хамаарыштыр алыр болза, бо айтырыг ам тургустунмастан, чүге дээрге оларның барык шуптузу чуртталга шөлү-биле хандырылганнар.

Бистиң корр.

Субурганнарны туткан

Сүт-Хөл болгаш Кызыл кожууннарның чурттакчыларының дилээн езугаар ыдыктыг Шивалха Ринпочениң дорт деткимчези-биле Намгьялма болгаш Лхабаб чөртөн субурганнарны туткан.

Намгьялманы Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадыр суурда туткан. Оон байырлыг ажыдышкынынга тудугжуларны шаңнаан, оларга өртектиг белектерни тывыскан, концерт, хүреш маргылдаазы болган, Шивалха Ринпочениң адресинге өөрүп четтириш-кинниң сөстерин хөйүнү чугаалаан.

Ринпоче хары сөзүңгө тудугжуларга өөрүп четтиргенин илергейлээн болгаш чурттакчыларга субурганны камнаарын чагаан.

Лхабаб субурганны дагың бидик, чараш черинде, онзагай даштарның аразында туткан. Шивалха Ринпоче ол черни Индияда ыдыктыг

чер — Раджгир даа-биле болгаш бодунуң төрөөн булуңу — Тибет-биле демейлээн. Оон туржук ол черни «Шамбалыг» деп адааны база онзагай деп чугаалаан, «Шамбала» деп сөс-биле чүүлдежип турар. Даштарда ойган дүрзүлери улус шаг-төөгүден бээр «Будданың изи» деп адап келген. «Будданың изи» Индияда болгаш өске-даа ыдыктыг черлерде бар болганда, Тывага чүге турбас чүүл, кол чүүл бистиң чүдүлгевистен, бүзүреливистен хамааржыр» — деп, Ринпоче чугаалаан.

Ол ийи субурганны ажыдарынга Тываның Камбы-ламазы Тензин Цултим баштаан лама-башкылар болгаш тыва чонда улуг хүндүткелдиг Тубтен Шакья келгеннер. Шивалха Ринпоче тудугнуң кол деткимчизи Галина Ликчаевна Васильевага онза өөрүп четтириш-кинни илергейлээн болгаш хой чыл аас-кежиктиг чурттаарын күзээн.

тус чер чагыргаларында

ТЕРЕ-ХӨЛ — ТЫВАНЫН ОНЗАГАЙ БУЛУҢУ

Тере-Хөл кожуунуң чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Сергей Курунаевич ТОКАШ-ООЛ.

Тере-Хөл кожуун — Тываның чурумалдыг онзагай булуңнарының бирээзи. Республиканың кыдыг-кызыгаарында Тере-Хөл кожуунуң социал-экономика хөгжүлдэин «Шын» солунуң номчукчуларына сонургадыр сорулга-биле кожуунуң чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Сергей Курунаевич Токаш-оолдан ажыл-агыйының талазы-биле чугааны кылдым.

— Сергей Курунаевич, Тере-Хөл — бойдус чурумалы-биле чараш оран. Ынаар аргыжып чедери берге, бедик тайга-сын эртер. Ырак черде чоннуң ажыл-амыдыралының дугайында чугаалап көрүңерем.

— Тере-Хөл кожуунуң тургустунганының 10 чылдаан байырлалын 2012 чылда демдеглээн бис. Мында 4 суму бар: Шынаа, Каргы, Балыктыг болгаш Эми. Чурттакчы чоннуң саны 2076, чылдың-на бо сан-түннөр өзүп турар. Бедик арт-сынның, тайга-таскылдыг болгаш, аргыжылга оруу — кол айтырыгларның бирээзи. Сарыг-Сеп таварыштыр аай-дедир аргыжылга оруун «Ойна» алдын артелиниң ажылдакчылары чылдың-на кылып турарлар. А ужар-хеме-биле аргыжылга база бар. Оон хөлезини улуг. Ынчангаш тере-хөлчүлөр машинага олуруп, аай-дедир чоруп турарлар. А орук тудуунуң 2013-2016 чылга чедир программаны ажылдап кылып турар. Бо үениң дургузунда орук айтырыгы шийтирилтине бээринге идегээр бис.

База бир кол айтырыг — чырык. Кунгуртугда көрей бүдүрүлгениң дизель агрегадының дузазы-биле чырыкты кириген.

Шынаа болгаш Балыктыг сумуларда дизельдиг 2 агрегат бар. Курлавырда дизель агрегады чок бис, ону дарый шийтирилээр-биле айтырыгны тургускан бис.

— Кожуунуң ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында кадрлар айтырыгы кандыгыл база оларга чурттаар бажың-балгат кайы хире туттунуп турарыл, Сергей Курунаевич?

— Кожуунуң албан черлериниң кадрлар-биле хандырылгазы ажырбас, чүгле ортумак школада орус болгаш даштыкы дыл (англи) башкылары чедишпес. Кунгуртугже ажылдаар күзүлдиг аныяк башкыларны чалап тур бис. Кожуунуң төп эмнелгезинге эртен чылын келген кезер эмчи «Көдээниң доктору» программа езугаар акшазын алгаш, чурттаар бажыңны тудуп алган. Эмнелгеде дээди эртемниг — 4, ортумак эртемниг 18 эмчи ажылдап турар. «Көдээни сайзырадыры» программа езугаар бо чылын чаа туттунган 5 бажыңны дужааган. Аныяк өг-бүлелерге болгаш өскүс уругларга чурттаар бажың-балгат тудары-биле черни аңгылап берип турар. Оон ыңай кожуунуң өске-даа сумуларында чаа туттунган бажыңнар бар. Чоннуң аразында ажыл-ишчи кезээ кижилер хөй. Кожуунуң төвү Кунгуртуг суур улгадып турар, мында тудуг ажылы кидин түлүк.

— Тываның Баштыңы Ш.Кара-оолдун Айыткалында «100 чылче базымнар» тускай төлевилел езугаар «Тыва — арыг-силигннн болгаш корум-чурумнуң девискээри» мөөрейинге ажыл кайы хире чоруп турар ирги?

— Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чарлааны «100 чылче базымнар» төлевилелде кирип турар хемчеглерге хамаарыштыр кожуун чагыргазының удуртулгазы муниципалдыг программаны ажылдап кылдырыс. Бо хемчеглериниң күүселдези кожуун төвүндө болгаш сумуларда боттанып эгелей берген. Кунгуртуг суурнуң төп кудумчуларынга сай-довуракты төккеш, ону септеп кылдырыс. «Ойна» алдын артелиниң ажылдакчылары бо ажылдарга дузазын көргүскеннер. Бок төгөр онгарны казып, сагыыр ужуруг дүрүмнерни бижээш, аскан бис. Кожуунуң девискээринге субботниктер эрттирери чаңчыл болган. Арыг-шеверни сагыыры болгаш чурумнуг болуруус боттарымыстан хамааржыр. Бокту үндүр сөөртүрү, кудумчуларның чырыдылгазы, садыг болгаш ниити кемненилге черлериниң шимелдезинге хамаарышкан

ажылдар ам-даа уламчылавышкан. Кожуун иштинде чарлаткыч мөөрейлерниң түннелдерин улам үндүрүп, мурнакчыларны шаңчы бис.

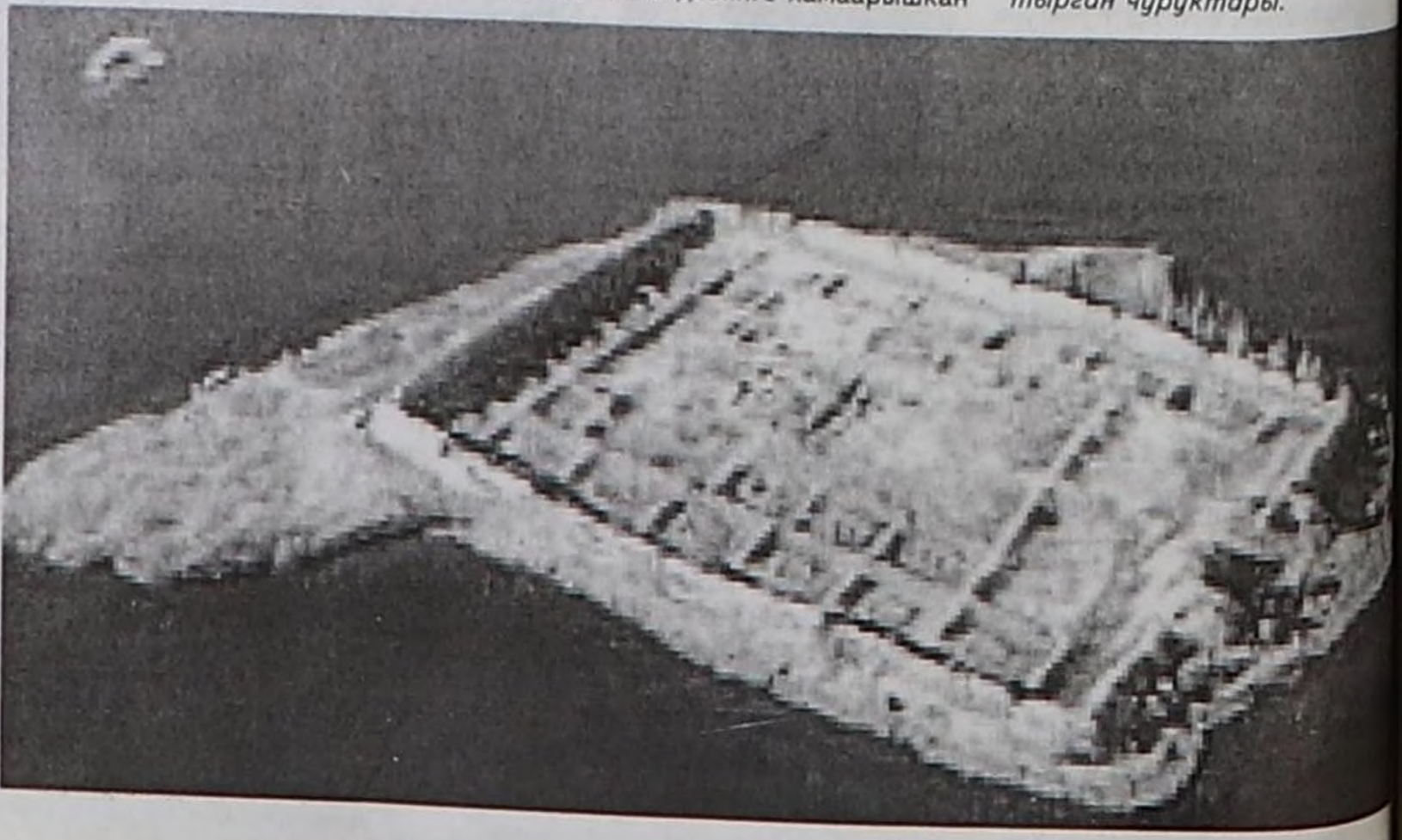
«Спортту — бажыңнар чаңчы че» деп төлевилел талазы-биле кожуун — арай озал байдалда. Уларның спортчу шөлдеринге аныяк үениң негелделеринге дүңгүн чараш дериг-херекселдерин тургазар планда көрдүнгөн. Сентябрь төнчүзүңгө чедир бо төлевилел боттандыраар сорулгалыг бис.

— «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелдин ажыдары-биле таныштырып көрүңер, Сергей Курунаевич.

— ТР-ниң Чазак Дарга Ш.Кара-оолдун «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлевилелиниң угланышкыны-биле бистиң кожуунда ажылының таван салган ажыл-агыйлар болгаш сайгарлыкчылар бар. Шынаа сумундан Даржаа Олегович Никитин Тере-Хөлдүн балыктарын ыштаа ажылды эгелээн. Ол Тываның Чазадан болгаш кожуунуң чараш ажылга хаара тудар төвүндө деткимчени алган. Каргы сумуна тууйбу кылыр биче бүдүрүлгө Алексей Комбуевич Курган дый алган. Балыктыг сумуна Мөңгө-Далай Федорович Сенгирисчи бааза тургузар төлевилел кылган, ажылын ам-даа уламчылап тур. Аржаана Найдан Эми сумуна хлеб быжыраар биче бүдүрүлгө тургускан. Оон ыңай кожуунуң вискээринде төөгүлүг «Пор-Башивээзи» бар. Аңаа туристтер тургузары-биле эрес-кежээ аныякчылар ажылды чорудуп турар. База бир чараш булуңуус — жашынарлыг Тарыс аржааның ийин-даа келген чон эмненип турар. Маңаа туристчи бааза тургузары-биле төлевилелди кылып эгелээн. Кунгуртугдан Тарыска чедир 80 километр, а оруу кадыр-берт, «Урал» дээр ышкаш күштүк мааналар чоруур. Бо чайын Красноярскиден аалчылар узун орукту аржаанга кирип, чараш бойдузун магадап ханмааннар. Тере-Хөл даа болза, аалчылары үзүр ийин.

— Каас-чараш чурумалы Тере-Хөл кожуун сайзыралга турар болзун. Оон чурттакчы чону амыр-тайың азы уламчылаар-ла болзун. Айырылган, Сергей Курунаевич, айтырыгларга харылап бергенер дээш четтирдим.

Анисья ТЮЛЮКОВА
Айдың КУУЛАРНЫҢ тывыскан чуруктары.

Чуртталга-коммунал хандырылгазы

ХАЖЫДЫШКЫННАР БАР БОЛЗА...

Чуртталга-коммунал ажыл-агый ачы-дузаларын ап турар улусчулуктарга хамаарыштыр хандырылгышкыннар — базым бүрү-бүрү. Бажың-балгат ээлеринге анында тарадып турар квитанрда ачы-дузаларны санааш, ачы-дузаларны көргүзүп, өртөк-үнезин көргүзүп. А ол саннарның база ачы-дузаларның ужу-утказын, кандыг мүнөргө чагыртып турарын бүрүзү сайгарып турбас. Ингаш белеини бодап, квитанрда айтылган түннү төлөп каар. Бир бе? Бо айтырыг дугайында оюнолуяга удур Федералдык энергетика (ФАС) Тыва Республикасы-биле эргелелини удуртучу Ольга Михайловна Долгих-биле сөйлөштүм.

Ольга Михайловна, бир дунда, чуртталга-коммунал ажыл-агый адырында нептерек-хажыдышкыннар-биле үкчүлүг таныштырып көптүг боор.

Республиканың бо адырында мал таваржып турар хажы-кыннарга хөй аал чурттаар чарнык чурттаачыларынга чок хандырылганы бергенин үнелинде хереглекчилерин чарык кызыгаарлаары хамаар-лаа, соок сугуну, чылыгыны, энергиязынын, газдың док-хандырылганын, бажыңнар-евискээринден бокту үндүр-рүн, чурттаар оран-саваның ай-ниитиниң ажыглаар чер-ин чанында девискээрни аш-ыглаарын чогуур күөсетпези; та ниити азы хууда санаар терекселдерни салырын ай-ачы-дузаларны херек-да ажыглааны-биле эвес, а-чы-дузаларны хамаар-ың чурттаар оран-саваның четкилеринге кожарының чарык сагывазы; лифт-биле-ылганың өртөөн үндезин-даа чок тургузары; чылыг-ылганың ачы-дузала-кыглааны дээш өрелерни дүүшпес кылдыр салы-ммунал ачы-дузалары дээш-лерни хүлээр талазы-биле-ге удур дугуржулгаларны дээш, оон-даа өске.

Үстүндө айтылган хажыдышкыннарга хамаарыш-Р-ниң монополияга удур-ли 2011-2012 чылдарда

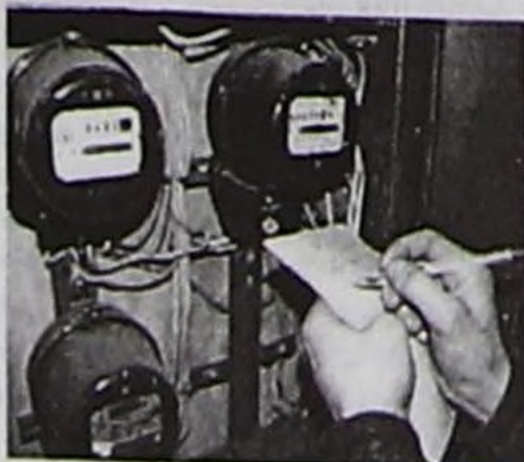
херектерни оттуруп сайгарыш-канының түнелинде чамдык чуртталга-коммунал ажыл-агый-ларынга шыңгы хемчеглерни ажыглаан болгай. А 2013 чылда чурттаачы чонунуң талазындан кандыг хомудалдар кирип тура-рыл?

— Кызыл хоорайны алыр бол-за, «Жилсервис» эргелел ком-паниязының багай ажылынга хо-мудалдар бо чылын көвүдээ. Ачы-дузаларны ажыглааны дээш төлөвир квитанцияларында айтыл-ган улуг өртөктер чурттаачы чонну дүвүредип турар. Дыңнадыг кел-ген соонда хоойлужулга езугаар эргелел компаниязы-биле ажыл-егелээр. Коммунал хандырылга-зы дээш доктааткан өртөктериниң үндезин барымдаазын илередеп сайгаргаш, чогуур шийтпирни үн-дүрер. Ынчангаш квитанцияда чаң-гыс-даа сөстү, санны эрттирбейн, кандыг ачы-дузаларның барын, оларның чедирилгезиниң шынарын, үе-шаанда күөселдезин дээш, оон-даа өске чүүлдерни кичээнгейлиг өөренип көөрүн чонга сүмеледим. Оон аңгыда эргелел компаниязы-биле ачы-дузалар чедирилгезиниң дугайында дугуржулга ыяап турар. Ында ачы-дузаларның хевирлерин база төлөвирлерни тодаргайы-биле айтылган турар ужурулуг. Ол ышкаш эргелел компаниязының албан-езу сайтызынче www.jilservis17.ru ки-рип, медээлерни билип ал болур.

Бир эвес өртөктерни тургус-канынга азы ачы-дуза чедирил-гезинге хамааты чигзинип турар болза, эргелел компаниязындан тайылбырны негээр. Компания 30 хонук дургузунда харыылаас бол-за, ФАС-ка, прокуратура органна-рынга азы өртөктер талазы-биле албан черинге баргаш, хомудалды кирип болур. Маааа демдеглексе-п каар чүүлүм, эргелел компаниязы тус черде чижилге чок байдалдар-да ажыл-ижин чорудуп турар бол-за, чүгле ынчан бистиң талавыстан хемчеглер эгелээр. «Жилсервис» эргелел компаниязы чижилге чок байдалдарда ажылдап турар.

— «Жилсервис» компания-зының талазы-биле чидиг айтырыглардан аңгыда, кандыг хомудалдар барыл, Ольга Ми-хайловна?

— Электри хандырылгазынга хамаарышкан билдиришкыннер

база бар. Электри четкилеринге кожар хуусааны сагывайн тура-ры, хоойлуга дүүшпес аргалар-биле электри дамчыдылганын кызыгаарлаары дээш айтырылгар хөй. Эрткен 5-6 чылдар дургузун-да энергетиканың албан черле-ри-биле ажылдап келгенивистиң түнелинде олар бистиң үндүрген шийтпирлеривисти сагып, кады ажылдажылганы шудургу чоргу-зуп эгелээр. А хажыдышкыннар илереттинген болза, албан черле-ри-биле судтажып, улуг хемчээл-диг торгаалдарга онаадып турар бис. Кысказы-биле чугаалаарга, хереглекчилерниң эрге-ажыкта-рын камгалаарынче бүгү-ле кү-женнишкыннеривисти угландыр-ган бис. Сөөлгү үеде кижилерниң юридиктиг культуразы бедип, амыдыралының чаагай чоруунга хамаарышкан айтырылгарга кон-чуг оваарымчалыг, хынамчалыг-апарган. Ынчангаш чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилге-зи моон соңгаар чүгле экижи, езу-луг шынарлыг болур дээрзинге идегел улуг.

— Айтырылгарга харыылап бергениңер дээш четтирдим.

Чурттаачы чон чуртталга-комму-нал ажыл-агыйыга хамаарыштыр эргелерин база аңаа чергелештир хүлээлгелерин угаал билип, шына-ры ачы-дузалар алырынга чүткүл-дүг болуп база оларны ажыглааны дээш өй-шаанда төлээр ужурулуг. Бир эвес чуртталга-коммунал ажыл-агый-ларының талазындан шынар чок ачы-дузалар ап турар болза, баштай организацияларының ажылдакчыла-ры-биле харылзажып, чидиг айты-рыгны шийтпирлээрин оралдажыр. Оң соонда-даа айтырыг ажык ар-тып, тодаргай хемчеглер алдырмаан болза, Кызыл хоорайда монопо-лияга удур албан черинче телефон, сайт таварыштыр дыңнадып азы аңаа амы-хууда баргаш, хомудал болур.

Азияна ТАУ.

Эртем шинчилелдерин деткээн

Гуманитарлыг эртем шин-чилелдерин деткириниң программазын акшаланды-рарын Тывада көвүдеткен.

«2013–2015 чылдарда гума-нитарлыг эртемнер талазы-биле эртем шинчилелдериниң күрүне деткимчези» республиканың тус-кай сорулгалыг программазын-га өскерилгелерни регионнуң Чазаа кириген. Ол өскерилге езугаар программаның акшалан-дырышкынын 60 млн. рубльге өстүргөн (16 млн. 678 муң рубль турган болза, 78 млн. 160 муң рубль чедирген). Ону Тываның болгаш Россияның демнежил-гезиниң 100 чылы-биле болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылы-биле холбаштыр боттандырган деп, өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичелдей демдегледип турар.

Программага дүүштүр күөсе-дир кол сорулгаларның бирээзи — Тываның гуманитарлыг шинчи-лелдер институтун бүрүнү-биле чаартып кылыры. 2011-2012 чыл-дарда болган чер шимчээшкын-неринден ол аажок үрелген. Ону

септеп кылырынга 73 млн. 160 муң рубльди тускайлаан, феде-ралдыг бюджеттен 22 млн. 600 муң рубль келир.

Ол ышкаш республиканың кожуннарның, Сибириниң хоо-райларыңче, Москваже, Санкт-Петербургче, даштыкы чурттарже эртем экспедициялары үнерлер, олар Тывага хамаарышкан архив материалдарын чыырлар, тываларның болгаш республи-ка девискээринде чурттап турар чоннарның төөгүзүңге, этногра-фиязынга, фольклорунга хамаа-рышкан материалдарны база ты-вар. 2014 чылда Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан делегейниң эртем конференциязы болур, аңаа бистиң чуртувустун, Японияны, Моолдун, Германияны, Турция-ның, Узбекистаның, Казахстаның сураглыг эртемденнери киржир.

«Тываның төөгүзү», «Тыва дылдың тайылбыр словары», «Тыва дылдың этимологтуг сло-вары», «Тыва литератураның төөгүзү» дээн ышкаш улуг хем-чээлдиг номнарны парлаарын база көрүп турар.

Улуг-Хем кожууннуң 90 база Шагаан-Арыг хоорайның 125 чылын демдегледип эрттирери- ниң программазы

Сентябрь 27-де

Эр болгаш херээжен ойнакчылар ортузунга хол бөмбүүнге рес-публика маргылдаазы;

«Мээң сактыышкынымда хоорайым» деп сактыышкын кезээзи — Шагаан-Арыг хоорайда районнуң Культура төвүнге 17.00-19.00 шакта;

Сентябрь 28-те

Аът чарыгы — Улуг-Хем кожуун чагырганың мурнунда шөлге финиш, 9.00-14.00 шакта;

Шагаан-Арыг хоорайның бажыңнар девискээринде командалар-ның фестивалының «Хоорайның чалыылары-дыр бис!» деп уругларга оюн-тоглаалыг программа — Саяно-Шушенская 3 биле Дружба 59-та бажыңнар девискээриниң спортчу шөлдеринге 12.00-15.00 шакта; «Төрөл черим, төрөл чонум төөгүлүг арыннары» деп өг хоорай-жыгажының ажыдышкыны — стадион баарында шөлге 14.00-15.00 шакта;

1997-1998 чылда төрүттүнген элээдилер ортузунга тыва хүреш маргылдаазы — Шагаан-Арыг хоорайның стадионунга 15.00-18.00 шакта;

«Тыва ХХ чүс чылдарның эгезинде — өскерилгелерниң хады» төлөвилел-биле музей экспонаттарының «Төөгүнүң арыннары» деп делгелгези; кожуннуң ус-шеверлериниң кылыгыларының делгелгези; Улуг-Хем кожунда «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилел-биле бүдүрүп турар продукцияның делгелге-садыглаашкыны; «Тыва — арыг-силигн болгаш корум-чурумнуң девискээри» кожун мөөрейиниң киржикчилериниң конкурс материалдарының делгелге-зи — Шагаан-Арыг хоорайда районнуң Культура төвүнге 13.00-21.00 шактарда;

Улуг-Хем кожууннуң 90 чылын база Шагаан-Арыг хоорайның 125 чылынга тураскааткан байырлыг хурал — Шагаан-Арыг хоорайда районнуң Культура төвүнге 17.00-18.30 шакта;

Бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң «Улуг-Хем, алдаржы, Улуг-Хем, сайзыра!» деп байырлал концерти — Шагаан-Арыг хоорайда районнуң Культура төвүнге 18.30-19.30 шакта;

Байырлыг хүлээп алышкын — кожун чагырга бажыңыга 20.00-22.00 шакта;

Сентябрь 29-та

Хоорайның кудумчуларын стадионга чедир байырлыг чыскаал — Дружба кудумчулап стадионга чедир, 11.00-12.00 шакта;

Улуг-Хем кожуннуң бот-тывынгыр коллективтери-биле уран чүүл мастерлериниң концерти. Улуг-Хем кожуннуң хоочуннарын, мурнакчыларны алгап-мактаары — Шагаан-Арыг хоорайның стадионунга 12.00-14.00 шакта;

Чартык марафонга чадаг чарыштың республика маргылдаазы — Шагаан-Арыгның стадионунга финиш — 13.00-18.00 шакта;

Тыва хүреш маргылдаазы — Шагаан-Арыгның стадионунга 14.00-18.00 шакта;

Ча-биле кара адарыга маргылдаа — Шагаан-Арыгның стадионунга 14.00-18.00 шакта;

Түнелдерни үндүрүп, шаңналдарны тыпсыры — Шагаан-Арыг-ның стадионунга 18.00-19.00 шакта.

ООРЛАР ШИИТТИРЕР

2011 чылда чер шимчээш-тиниң уржуунда үрелген кың-балгатты септээрин-тускайлап үндүрген акша-еңгини оорлап самчыгдан арылганы Бии-Хем кожунда-реткен.

Россия Федерациязының Айыыл уунуң Тыва Республика талазы-ргелелиниң дыңнатканы-биле Россияның Чазааның курла-ндузундан септелге ажылда-үндүрген акша-төгерики, септелге ажылдарын кылган-да документилерге меге сан-ларны кирип тургаш, 2012 июль — сентябрь айларда алган. Тудуг организация-оорлап самчыгдан акшаның түнү 1 миллион 900 муң бо хире акша-төгерики бистиң-жаның байдалыңа дыка хөй. КК-ниң 159 чүүлүнүн 4-кү-е көрдүнген кеземче херээн-н Тыва Республика талазы-гелели оттурган.

Бии-Хем кожуннуң чагырык-чызының бирги оралакчызы Роман Васильевтиң дыңнатканы-биле алыр-га, септелге ажылдарын кылырын хүлээнип алган Красноярск крайдан организация бодунуң агар санынче акша-төгерики шилчидип алгаш, планнаттыг ажылды шуптузун кыл-байн, чиде берген. Күрүнениң айыыл чок чоруунуң ажылдакчыларының дузазы-биле оларны дилеп тып алыр аргалыг болган.

Туран хоорайда чер шимчээш-кининден үрелген хөй квартира-лыг бажыңнарның септелгезинге үндүрген акша-хөреңгини оорлап самчыгдананынга Бии-Хем кожуннуң удуртулгазының хамаарылганын тода-радыры-биле Тываның Баштыңының негелдези езугаар республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйың чаартырының яамызы албан-ажыл аайы-биле хыналданы чорудар.

«Кайы-бир кижилер байып алзын дээш Федералдыг төптен Тыва-

га үндүрүп бээр акша-хөреңгини республиканың удуртулгазы кончуг улуг күженишкыннер-биле Москвага камгалап ап турар эвес-ле болгай — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Акша-хөреңги оорлаанынга Бии-Хем кожуннуң удуртукчуларының киржилгези билдине бээр болза, олар хоойлу мурнунга харыылаар».

Тывага болган чер шимчээш-кининиң уржуктарын чайладырынга федералдыг төптүң курлавырындан үндүрген акша-төгерики когараан хамаатыларга дузааламчы кылдыр чөптүү-биле үлээри тус чер эрге-чагыргаларындан кончуг хамааржыр деп Шолбан Кара-оол демдеглээш, дуза алган кижилерниң даңызын чонга ажык-чарлыг чарлаар даалганы суму чагырыкчыларынга берген.

Федералдыг курлавыр фонду-зундан акша-хөреңгини канчаар чарыгдап турарынга хыналданы күштелдирерин Тываның Баштыңы бо ажыл дээш харысалгалыг удур-тукчулардан негээн.

Өөрөдиге болгаш эртем

ТЕРГИИННЕРНИҢ ОДУРУУНДА

Тыва Республиканың лицей-интернады чаңгыс аай күрүне шылгалдаларына болгаш бүгү-российжи эртем олимпиадаларына эки түңнелдери дээш Россияның 500 тергин өөрөдиге албан черлериниң аразынче кирген. Үндезилетингеш 20 чыл болуп турар лицейниң доозукчулары чурттуң база даштыкының дээди өөрөдиге черлеринче оруун изевешаан.

Тываның лицей-интернады ТР-ниң Чазааның болгаш Өөрөдиге, эртем болгаш аныктар херектериниң талазы-биле яамызының 1993 чылда кады ажылдажылгазының ачызында тургустунган. Күрүнениң инновациялыг өөрөдиге чери 2006 чылда «Өөрөдиге» деп мурнады хөгжүдер национал төлевилелге тиилээш, хөй-ниитиниң деткимче-зи-биле лицей деп эрге-байдалды албан-езузу-биле чаалап алган. Лицейниң ажыл-чорудуунун өөреникчилерге билиг бээр талазы-биле бедик деңнелдин оң доозукчуларының чедишкени херечилеп турар.

Бо өөрөдиге чериниң таваан салган Тыва-түрк лицей Кызылдың 4 дугаар школазынга ажылдап ажыттырган. Ынчан оң директору башкы Селим Селим-оглу республиканың шупту булуңнарындан элээди оолдарны шилип чыып,

Ирина Биче-оол, ТР-ниң лицей-интернадының директору.

— Россияның тергин ажылдыг 500 уруглар өөрөдиге албан черлериниң аразынче бистиң лицейниң киргени — улуг күжениш-кинниг ажылдарның түңнели-дир. Мөөрейге өөреникчилерниң сөөлгү 3 чылдарда кылган эртем ажылдарының деңнелин көргөш, мындыг үнелел бергени — биске эң-не улуг өөрүшкү. Өөреникчи бүрүзүнүн кандыг-даа эртемге, кайы-даа кичээлге сонургалын быжылгал, шыырак билиглиг боорун деткири

Бистиң эң-не чоргаарланыр шаңнал-макталыыс — өөреникчилеривис Россия Федерациязының патентилери деп херечилелдерни алганы. Ону олар эртем-шинчилел ажылынга ажыдышкыннары-биле чедип алган. Өөреникчилеривис Алимбек Серембил, Евгений Афанасьев, Херел Сат, Никита Илларионов база Адыгжы Ондар школага өөренип тургашла, эртем талазы-биле «патентини» чаалап алганы — улуг чедишкени-дир.

өөрөдиге эгелзэн. 1996 чылда өөрөдиге чериниң амгы бажыңы ажылгалга кирген база кыс уруглар немешкен түңнелинде класстар көвүдзэн. Чоорту бодунун англи, орус, түрк база тыва дылдарга кичээлдерни бээрениң онзагайы-биле хамыктың кичээнгейин лицей хаара туда берген. Оң программалары физика-математика, экономика болгаш биология-химия эртемнеринче база өөреникчилерниң эртем-шинчилел ажылын сайзырадырыңче кол уугланган.

Уруглар маңаа өөренип кирерде, көрдүнгөн чурум езугаар шылгалдалар дужаар. Ортумак школа-ның 6-гы класзының өөреникчилерин лицей ам 20 дугаар өөрөдиге чылында хүлээп алган. 2012 чылдың январьдан эгелеп күрүнениң автономнуг өөрөдиге албан чери апарган лицейниң интернадында кожууннардан 60 уруг бар. Ында өөреникчилерни хүнде 4 катап изиг аш-чем-биле хандырып турар. Кожууннардан өөреникчилер уругларның ниити санының чартыи хире. Тергин өөрөдигелиг, күрүне чергелиг эртем мөөрейлериниң тиилекчилерин «Океан» лагеринге дыштандыраары — мында чаңчыл. Оң мурнунда өөрөдиге чери боттарынга спорт залы чок турган болза, 2010 чылда удуртукчу органның деткимче-биле ук айтырыг шийирлеттинип, лицей-жилер чаа дериг-херекселдерлиг спортзалдыг.

Өөрөдиге чериниң 2002 чылдан бээр директору Россия Федерациязының улус өөрөдигезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, Тыва Республиканың алдарлыг башкызы Ирина Николаевна Биче-оолдун бода-лы-биле таныштым.

— программа-выстың кол сорулгазы. Уругларның өөрөдиге сундулуг болурун база эртем-шинчилел ажылдарына сагыш-чүрээнден хандыкшырын чедип аар дээш ажылдап турар бис. Эртем бүрүзүңге сонургалын көргүзүп, бодунун шын туружун тып алырынга идиг бээр — бистерниң дорт хүлээлгевис. Өөрөдиге чедишкенинниң чүгле тура-соруктуг өөреникчи чедип алырын башкы бүрүзү билер. Ынчангаш эртем чедип өөренип алырынга уругларга сонурганчыг болгаш таарымчалыг база маңаа өөренири онза күзенчиг байдалды

11 «а» класста Наталья Колпакованың орус дыл кичээли.

тургузары — башкылары-выстың хүн бүрүде харысчалыг ажылы. Бистиң аңгы-аңгы чылдарда доозукчулары-выс хоорайдан кожууннарже база көдээ суурлардан улуг хоорайларже ажылдап чоруп турар. Оларның чедишкениг ажыл-ижиниң үндезинин бистиң лицей хевирлеп каан деп дидими-биле чугаалап болур бис. Эрткен

өөрөдиге чылында 230 өөреникчинин чеден бири Россия чергелиг эртем ажылдарына, олимпиадаларга болгаш мөөрейлерге киришкеш, эки түңнелдин көргүзүп, шынзылгаларны чаалап алганнар. 156 өөреникчи аңгы-аңгы чаа-деңнелдиг эртем олимпиадаларына шыырак билиглин көргүскен. Өөреникчи бүрүзүнүн бедик негелделиге ажылдаарын, бо талазы-биле арга-дуржулгазын быжылгаарын чедип алыр талазы-биле ажыл чоруп турар. Мында директорнун эртем ажылының талазы-биле оралакчызы Ирина Алексеевна Кучумованың үлүг-хуузу канчаар-даа аажок улуг.

Доозукчулары-выстың билин шыырак дээрзин оларның 1 дугаар курсту чүгле тергин демдектерге доосканы бадыткап турар. Эртем ажылдарын кылырда, хөй литератураны номчуп, сайгарып, ооң-биле ажылдаарының методиказын уруглар эрте-ле кончуг эки шингээди ал турар. Чоргаарланып чоруур доозукчулары-выс хөй. Москваның Чоннар аразында хамаарылгалар институтунче бистиң доозукчу-выс Эльвира Харунова кирип алган. Ында ооң таныыр-билер студентилери хөй, чүге дээр-ге ол 9 класстан эгелзэш Россия чергелиг олимпиадаларга, эртем конференцияларына киржип, арга-дуржулгазын солчуп турган эш-өөрү ында бар. Доозукчу-выс орус дыл, литература болгаш төөгү эртемнеринге олимпиаданың көргүзүлгери-биле Россияның көскү дээди өөрөдиге черинче чайлыг кирер аас-кежиктиг болган. Тес-Хемден Айыыжы Күдер — Чоннар аразының математиктер клувунун «Аныяк эртем шинчилекчизи» деп хөрөк демдзэн чаалап алган. Ооң мурнунга күрүнениң шыырак дзэн 3 дээди өөрөдиге черлериниң эжи хараы угда ажыттыган. Ол Москваның физика-математика университетин шилип алды. К.Айыыжы — ол өөрөдиге черинде бистиң 2 дугаар студентивис. Баштайгызы — Адыгжы Ондар. МКУ-да Сукпактан Эльвира Шыырап, медалистер Даң-Хаяа Ховалыг (экономиканың дээди школазы), Анжела Делгер (нефтегаз) — база бир чоргааралы-выс. Өөреникчилеривис Чеченбай Монгуш (эртем

рациязының улус өөрөдигезиниң тергини Валентина Евгеньевна Шелудько, физика-математика эртемнериниң кандидады Александр Михайлович Борзенко, физика башкызы Александр Павлович Немкин, эртем башкылары Аяна Владиславовна Ондар, Алена Владимировна Муравьева база Аюна Игнатъевна Цырмаева дзэн ыш-каш шыырак билиг-мергежилдиг 32 башкы бар. Оларның 11-и — дээди чаданың, 16-зы — бир дугаар чаданың, 4 башкы — 2-ги чаданың башкылары, бодувустун-на өөреникчии-выс, Москваның Улустар-ның найыралы дээди өөрөдиге черин дооскаш келген аныяк башкы Ольга Биче-оол база бар. Башкыларның ортумак назыны 31-32 хар, коллектив аныяк-даа бол, ажылы бедик көргүзүлгү.

— Өөрөдиге чериниң төлептиг болганы бедик шаңналдар дугайында чугаалап көрүңерем.

— Бистиң эң-не чоргаарланыр шаңнал-макталы-выс — өөреникчилеривис Россия Федерациязының патентилери деп херечилелдерни алганы. Ону олар эртем-шинчилел ажылынга ажыдышкыннары-биле чедип алган. Өөреникчилеривис Алимбек Серембил, Евгений Афанасьев, Херел Сат, Никита Илларионов база Адыгжы Ондар школага өөренип тургашла, эртем талазы-биле «патентини» чаалап алганы — улуг чедишкени-дир.

— Ирина Николаевна, кандыг-даа ажылда чидиг айтырыллар турар болгай...

— Бисти дүвүредип турар айтырылгарның бирээзи — уругларның азы оларның ада-иезиниң өг-бүлө байдалы. Мооң мурнунда тыва өг-бүлелериниң чара бадыланчыры ховар турган, ам ыңдыг эвес. Авазы, ачазы чарылгаш, аңгы чурттап турар ада-иелерлиг өөреникчилер бар.

Элээди назын — эң берге үе. Чаа хевирлеттинип бар чоруур угаан-медерелдиг школачы кижини өскээр чардыктырбайн, кичээнгейин чүгле өөрөдигеже хаара тудуп алыры — башкылар коллективиниң кол сорулгазы.

— Келир чылын бисти төөгүлүг болуушкуннар манап турар болгай, маңаа хамаарыштыр сорулгаларыңар кандыгыл?

— Амгы үеде чедип алган чедишкениннеривис бар-даа болза, оларга доктаар деп бодавайн турар бис. Лицейниң баазазына немелде өөрөдиге черин ажыдар. Школар-биле арга-дуржулгавысты үлөжип, кады ажылдажылганы күштелдирер бис. Бо хамык-ла ажылдарны эки чорудар болзусса, бүгү-ле өөрөдиге албан черлери «Өөрөдиге» мурнады хөгжүдер төлевилелдин ачызы-биле сайзыралды улам-на алыр. Ылаңгыя чайы чок ада-иелериниң байдалын билип, ажы-төлдү деткир хемчеглер алыр бодалдары-выс бар. Амыдыралдың шалкын-чаан агымынга уруг-дарыгның өөрөдигезин хайгаараар үе кым-

да-даа чедишлейн турар. Ын-кээрге, ыңдыг айтырылгар чогумчалыг шийтири — ооң кылыр немелде өөрөдиге черин ажылдадыры. Дыштанылга үеде дугуржулга езугаар кожуун бир школаның башкылары-биле арга-дуржулга-даа солчуп болу-бис. Өөреникчилерни мооң дугаар 5 класстан эгелеп лицей хүлээп алырын бодап турар бис.

Өөрөдиге эргелекчизи Аяна Саая 8-класстың өөреникчизи Энер Монгуш-биле.

эртем ажылдарын камгалаш олимпиада киржикчилериниң көргүзүлгелеринге чоргаарлашаан, «Россияның тергин өөрөдиге чериниң бирээзи» деп, аныяк башкы тайылбырлаар.

2004 чылда лицей-интернады психологтап ажылдап кирген. Ын-чылдан бээр лицейниң директорунун өөрөдиге болгаш кижилерге талазы-биле оралакчызы А.Михайловна Саая — аныяк бол, бедик мергежилдиг башкы. Күрүнениң чаңгыс аай база дээди класче шилчилге шылгалдаларын өөреникчилерниң канча эртип турарын айтырып, ооң башкылары-биле көрүжүн сонургалды — Шылгалдаларны эки дүлдизе, кичээлге тайылбыр кылырда чуртталгада бооп турар бодалдарны үлөгер-чижекке хевирлери — уругларның сонургалы оттурар бир аргавыс ол. Лицей-лер — эртем ажылдары болза, онза чугула төлевилелдер болза, талазы-биле идепкейжилер. Уругларның билин болгаш чогаары сонургалы кызыгаар чок болза, олардан башкылар боттарын база хөй ажыдышкыннары ховарип, солун чүүлдерни өөренип турар бис. Бо чайын Абхазияга уктар аразының эртем талазы-биле төлевилелдер мөөрейинге бис өөреникчилеривис боттарын эртем ажылдарын камгалаштыр лекчи болганы-биле лицейниң база катап алган.

Чаңгыс аай школачы хевир-оолдар, уруглар узун чалсарда лицейниң изиг кемниг шайлаары дола берди. Келир үениң башкы мергежилдиг удуртукчулары болу-тускай эртемниг кадрлары болу-чаштарны билиглер-биле чепсел-турар «ак өргээниң» башкыларының хей-ады бедик-тир дээр-эскердим.

Чаяна ЧЫЛ

Авторнун тырттыг чуртунда

ГИМ ЧЕРИМ ЭЙЛИГ-ХЕМИМ

чылдың сентябрь айда
дээди эрге-чагыргазы бо
тративиг тургузугну со
жууннарны чонун чурттап
лериниң аттарының аайы-
дарын доктааткан. Чүг-
ак кожууннуң ады хөвээр
арткан кожууннарны эде
нчангаш Тываның девис-
к кожуун тургустунган:
Тожу, Улуг-Хем, Өк,
болгаш Хем кожууннар.
көөрге, бистиң Улуг-Хем
923 чылдың сентябрь 20-
ем деп ат-биле тускайла-

чурту, өскөн-төрзэн чег-Хем, аңаа баштайгы атиг ажил-агыйны тургузэн ада-өгбелеривис дум сактып бижиийн.

Хөм суурдан дагларже
шти-биле үнүптерге, кай-
чараш чайлаглар көстүп
дээрге Тос-Теек, Бакка-
иг-дир. Чон төрөөн чери-
е төөгүзүн сактып, тывы-
адаар боор. Ычнагаш
ү солун төөгүлүг, онза-
ыг. Шынап-ла, бо чайла-
тарының төөгүзү солун.
иң аныяктары эйлиг-хем-
нуурганчыг болзун дээш
чамдызының төөгүзүн
ейн.

эктиң дугайында мындыг чугаа бар. Ол чайлаггай, каржы аажы-чаңныг тал чораан дээр. Өөнүн кыстарының иезинге жы, дорамчылаар, куду ава кижы шыдажып чакыстарын каапкаш, кашурай берген. Ону дың кыстары аажы-шүжүгүлөр бооп хуула берген. аш деп черниң ады ш» деп сөстөрдөн үнген да бир аал Серлигже чорааш, дүнелей бээр-нуп алып деп шиттириштинге ол дүн ылап-ла дүн болган. Дүне чаш ди хенертен изээш, чокчангаш ол черни улус аш» деп адай берген. ашты» чоорту Бакканаш ан.

(мени артындан камга-
улу Буура тайга дуга-
лчургу чугаа база дыка
г-шаанда улуг суг үери
өлүк кижилер кончуг
сал кырынга ол суг
амгаланып чораан. Буу-
р бажынга сал ызырты-
суг үеринден кижилер
үнгөн чүве-дир. Суг үе-
эрге, ол демир сал Буу-
ра чыдып калган. Аъттыг
демир ышкаш дагжап
Буура тайгынан кырын-
р — улуг демир сал ол
дыңнааш, школачы на-
эш-өөр оолдар, уруг-
кырынче үнөр дээш,
атап чадашкан бис. Бо-
ура деп адааны шын де-
гени талазындан Буураны
өтөп чыдып алган кон-
е-биле дөмөй.

лун чугааларны ме-
лалпаа Кыргыз чугаалап
адын мунгаш, Эйлиг-
лдарын кезип, үндүрүг
кылыр дээш чоруп-ла
Оон келгеш, дыңнаан,
лдерин авамга чугаалап
одаарымга, ачам көдээ
күүсекчи комитетиниң
ларының бирээзи тур-
Ачам черле кончуг со-
солун чугаалар, тоол-
ызыктар дыңнаарымга

ынак. Ынчангаш 5-6 харлыымда-ла
меңээ латин үжүктөр айтып берип,
ном номчурунга өөредип каан.

Ачам үжүк-бижик билир бол-
гаш, кады өскөн эш-өөрү-биле
кады Зилиг-Хемге чаа сууржуң
амыдыралды эгелзэннерниң би-
рэззи. Эң баштайгы суму даргазы
Намчылак Кыргыз деп кижги тур-
ганын дыңнаан мен. Ол үр звес
ажылдаан хире. Оң соонда суму
даргазынга Өдүрек Түлүштү ту-
муйлаан. Өдүрек дээрге чугаалап
турда, кончуг тывынгыр, мерген
угааныгы кижги, чон-биле чугаала-
жып-даа, ону дыңнап-даа билир.
Ол бодунун сумузунуң угаан-бода-
лы, ат-алдары, арын-нүүрү турган
дээр болза, хөөредиг чок. Өдү-
рек Түлүштүн суму даргалап тур-
ганын бадыткаан материалды база
тыпкан мен. «Тувинская правда»

Матнаа Кыргыз.

солунуң 1944 чылдың июль 5-те 55 дугаар үндүрүлгезинде чүүл-де 1944 чылдың июньда Шагаан-Арыг хоорайга партия ажил-агый активиниң болгаш мал ажылының тускай эртемнигериниң малды чайлагладарының дугайында хуралынга Эйлиг-Хем сумузуң, ында суму даргазы Өдүрек ол ажилды эки организастанын айтып, чайлагларда 5 медпунктуларны, мал эмнээч черлерни ажыдып, арааттарга кино көргүзүп турарын эки деп демдеглээң.

1946 чылдың май 30-де Эйлиг-Хем суму совединиң сессиязынга Эйлиг-Хем суму совединиң күүсекчи комитетиниң кежигүннерин бадылаар дугайында документилер республика архивинде бар болду. Ында «суму даргазы эш Тас, оралакчызы эш Анай-оол, секретары эш Стал-оол, кежигүннери эш Өдүрөк, эш Ырбаан-оол, эш Өдек, эш Талаа-оол» деп бижээн.

Түлүш Араптанович Стал-оол—
мээң акым. Бедик албан-дужаал-
дарже оруун Чаа-Хөл кожууннун
комсомол комитетиниң бирги
секретарындан эгелээш, Күрүне-
ниң айыыл чок чорук талазы-биле
комитетиниң Тывага эргелелинин
даргазының оралакчызынга чедир
депжээң Эйлиг-Хемниң сураглыг
оглу.

Улуг-Хем районунун партия комитетинин бюрозунун 1946 чылдың июнь 26-да «Районда сизге кезилдезинин дугайында» шийтпиринден ал көөрге, Өдүрек Түлүш Сталин аттыг колхозтун даргазы турган. Эрткен 100 чылдың 40 чылдарында Эйлиг-Хемге партия эге организациялары тургустунуп эгелзэн. Хуурак Кыргыс акыйнын чугаазы-биле база архивтен ал көөрге, намнын баштайгы даргазы база Өдүрек.

Арбанның баштайгы даргала-
рының бирээзи — Ырбаан-оол
Түлүш чонну ажил-агыйже органи-

застаарыңа кончуг мергежилдиг
кижи. Ооң дугайында чоннуң баш-
так кожумаан авам бо-ла ырлап
олуарын утпаан мен.

Ырбаан-оолдун албадаарын,
Ымырааның ызыраарын,
Ээгимни ызыраарын,
Өдүректің албадаарын.

Өдүрек, Ырбаан-оол суглар-
нын бөгүнгү салгалдарынын дуга-
йында база бижкийн. Өдүректің
чаңгыс кызы Валентина Өдүрек-
овна — республикада база бир
билдингир кижилериниң бирээзи,
хүндүлүг башкы. Ырбаан-оолдун
уруу Раиса Түлүшевна Яндараа —
ат-сураглыг журналист, Тыванын
алдарлыг кижилериниң дугайында
телевидениеге оң дамчыдылгала-
рын чон утпаан боор.

Эрткен үе дугайында уламчыл-
лайын. Өдүрөк Түлүш Сталин ат-
тыг колхозту даргалаан чылдарда
колхозтун төвү Кара-Булуң турган.
Эйлиг-Хем дээрге бүгү сумунун
ады. Сумуну Эйлиг-Хем деп адап
турган дугайында документтер
архивте бар. Суурнун азы колхоз-
тун ажил-агый төвүн Эйлиг-Хем
деп адаар дугайында колхоз ке-
жигүннеринин ниити хуралы 1948
чылдың июнь 24-те болган. Ынчан-
гаш суурну 1948 чылда Эйлиг-Хем
деп адаан.

А мээң билирим, дерги са-
дыын Эйлиг-Хемге даайым Өдек
биле мээң ачам Матпаа эге-
лээннер. Араттар кыштаглар-
же, чайлагларже көже бээр-
ге, барааннарны кончуг тапты-
даалычнааш, айттар чүдүр-
геш, оларже чоруптар. Ынаарда,
1945-46 чылдарда 1-ги класска
өөрөнип эгелей берген болгаш,
Өдек даайым садыгалап турганын
эки билер мен. Мээң ачам Кыргыз
Матпаа 30 чыл ажыг садыгжылап
айылдаш, алдар-ат чедип алган
кижи. Дөрткү класска өөрөнип ту-
румда Улуг-Хемнің Чааты суурже
садыгжыладып чорудупкан. Аңаа
ачам ийи чыл айылдааш, Эйлиг-
Хемге кээп садыгжылай берген.
Ынчан суурга чаңгыс магазин бар,
хереглээн барааннарын шүптүзүн
улус оон садып алып. Садыгжы-
лар чондан катты садып алгаш,
боттары варенье хайындыргаш,
ооң шынарын Шагаан-Арыгга хы-
наткаш, чонга садар турган. Ачам
садыгжы ажылынга мергежил,
арга-дуржулга чедип алгаш, Чаа-
Хөл районнуң бетелкел контора-
зын эргелекчилеп, чондан аң-мен,
мал-маган кежи, дүк садып ап ту-
рган. Чүэк машиназынга бараанны
чүдүрүп алгаш, Улуг-Хем, Чөөн-
Хемчик районнарының араттарын,
кадарчыларын кезип, алгы-кешке,
дүкке, саржагга барааннарны ор-
нап алып. Тыва кооперация дуга-
йында номунда Хонук-оол Монгуш
бо аылдың дуржулгазын түңнөп,
адамдын чуруун парлап каан.

Араттардың хөй кезин мал-маганын азырап өстүрер көшкүн ажил-агыйлыг, чуртталгалыг хевээр. Оларның ажи-төлүн школаға өөөредир дээш көдээ Совет ажилдакчылары, башкылар улуг ажилды чорудуп турганнар. Оонбиле чергелештир улуг назын-ыг кижилерни чаа тыва бижикке өөөредирин школа директору Василий Арапович Тава баштал турду. Эйлиг-Хем школазының бирги клазынга өөөренип киргенивисте школаның директорунга авамның кады төрээш дунмазы, Кашпал Саттарының оглу Василий Тава ажилдап турган. Сөөлүндө Хайыракан, Торгалыг школаларын ол удуртуп-даа чорду.

Эштерим Рая, Вера, акым Доок

Улуг-Хем кожууннун 90 чылынга

суглар 60 хире кижиге чаңгыс класска өөренип, даяллагага чурттал турдувус. Кудус, чоорган, сыртык-дөжөктө база эт, сүт дээш чөм ай-маан ада-иелер эккээр, чөмни улуг

орар» деп чүүлде 65 харлыг Би-
че-оол Кыргыстың дугайында би-
жээн. Бир звес 1930 чылда ол чүг-
ле 14 баш малдыг турган болза,
1943 чылда 145, а 1944 чылда

Ортузунда Ырбаан-оол Түлүш, чанында уруу Раиса Яндараа

пашка хайындырар.

Мээң сактырым, Эйлиг-Хемге спорт база сайзыраңгай: аът чарыжы, чадаг чарыш, хүреш маргылдааларын бо-ла эрттирер. Чарыш аъттарын бистер, шокачылар, мунар бис. Хол бөмбүүн хүнүнүнө ойнаар. Даайым Василий Тава — дыка спортчу. Хүрешке бо-ла шүүлген, белек-селек-биле шаңнадыр. А белектер дээрге моол шаажаң аяктар, ине-хендир дээн ышкаш ол шагда белен тывылбас барааннар боор.

Эйлиг-Хем суурга эмнелге база ажыттыгнан. Эмчизи Кузнецов деп орус акый. Оон-биле кады Василий Тава даайымның өөнүң ишти, мээң чаавам Чеченнаа Тава фельдшер-акушерлер ажыдал турду. Василий Кузнецов эмчинин өөнүң ишти кончуг амданныг хлеб быжырат. Кузнецовтар суурда чаңгыс орус өг-бүлө. Тывалар-биле дыка найырдалдыг. Ногаа аймаа өстүрер, хлеб быжырат, каттардан янзы-бүрү варенелер хайындырат дээш, орус

Өдүрек Түлүш.

улустан ажил-агыйжы арга-дур-
жулгазын тывалар олардан өөр-
нөп алган. Кузнецовтарның уруу
Розалия Васильевна Енаа — эмчи
институдун дооскаш, уруглар эм-
чизинге үр ажилдааш, Күш-ажыл
болгаш социал камгалал җамызын-
га депшээш, амгы үеде кадык кам-
галалын хайгараар федералдыг
албан чериниң Тыва Республикада
эргелелиниң харыссалгалыг ажил-
дакчызы. Розалия Васильевна —
Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы, амыдыралчы ажил-
ищи төлөтпн-биле ада-иезиниң
адын сыкпайн чоруур.

«Тувинская правда» солуннуң 1944 чылдың июль 15-те үндүрүлгезинде «Малы чылдан чылче өзүп

182 башка чедир ооң мал-маганы өзүп көвүдээн. Бөдүүн араттың мындыг кызымак ажылын Тываның чазаа улуу-биле унелеп, 1944 чылдың сентябрь 26-да Кыргыз Биче-оолду Тыва Арат Республиканың Биче хуралынын Хүндүлөл бижии-биле шаңнаан. Бо хүннерде ук-салгалы, төрөлдері Эйлиг-Хемде бар-даа чадавас, ыңчангаш ооң дугайында бижидим. Ажыл-ишчи, күш-ажылчы ат-алдарлыг өгбеліг чораанын биліп алыры — солун-на ыйнаан.

ССРЭ-же фашистиг Германия халдап, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээрге, зйлиг-хемчилер Совет Армияга дузалажып, белектер база акша-төгерик чыып, мал-маганын берип турган. Зйлиг-Хемниц эрседидим оолдар, уруглары немец-фашизм-биле тулушканнар. Хоочун журналист Чөреве Кежик-оолдун «Мөгейг» деп номунда даңзыдан алырга, 7 оолдар, кыстар тыва эки турачылар-биле фронттуже аъттанган. Зйлиг-Хем деп бичии хемчигеш аксынга оларны чон дайынче үдеп турганын утпаан мен. Ынчаарда билир кижилерим Терек-оол өгбевистиң уруу, угбам боор Бичен, Алдынмайныч оглу Биче-кыс (ооң дунмазы-биле кады школага өөренип турган мен) оларны-ла сактыр-дыр мен. Дайындан оларның дириг чанып келгенин дыңнааш, дыка-ла өөрүп турган бол. Бичии школачылар бистерге ол дээрге чүдөн артык улуг өөрүшкү болган.

Өскөн-төрзөн черивис, ада-
өгбелеривис чурту Эйлиг-Хемде
амыдырал уламчылап, хөгжүп ту-
рар. Ада-өгбелеривистиң ажы-төлү-
нүң ажы-төлү өскөн, төрзөн чуртун
алдаржыдып чорлар. Республи-
каның профэвилелдериниң, күш-
ажылдың хоочуну, бүгү Тывага
ат-сураглыг Тамара Чаш-ооловна
Норбу, баштайгы тыва журналис-
терниң бирээзи Окан-оол Нам-
чылактың уруу ыраажы Сайнхо,
Шагдыр Кыргыстың уруу баштайгы
тыва херээжен геолог Чолганмаа
Ойдуп дээш, кымнарны ол дээр.

Улуг-Хем кожуунувустуң юбилейлиг чылында Эйлиг-Хем куртувустуң чонунга улуг-улуг чедишкиннерни күзеп, мээң бо сактышкыннарымны уламчылаар бижикчилер тыпты бээр боор деп идегедим.

Елена АЖИ,
Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы, күш-ажылдың
хоочуну.
Чуруктар авторнуң архивин-
ден.

Арзылаң мөге Маадыр МОНГУШ: «Чоннуң хүндүткелин бедик тудары харыысалга-дыр»

юбилейинге турсаадып, аныяк, хоочун база республиканың шыырак мөгелериниң аразына хүреш маргылдаазын сентябрь 28-29 хүннеринде эрттирер деп турары-биле хоочун мөге-биле ужуражып, сонугурааган айтырыгларымны салдым.

— Мөге кижини ук-дөстүг боор дижири болгай. Силерниң ада-ызыгууруңарда улуг мөгелер чораан бе, Маадыр Кавааевич?

— Авам Токпал Комбуевнаның алыс чурту Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажы, Чыргакы ол ынчаар. Ооң ховалыглар угунга мөгелер чораан деп дыңнаан мен. Ачам Каваа Санчаевичиниң ачазы — кырган-ачам Хорум-Дагда Куу-Шанчыг деп черден Моолдун Улан-Батор хоорайга чедир чадаг кылаштап четкеш, сарыг шажынның өөредин 15 чыл дургузунда өөренгеш, лама бооп, Сарыг-Хелиң деп атка четкен. Улуг улустун чугаазы-биле алырга, бо кырган-ачам Моолга кончуг шыырак хүрежил чораан бооп турар. Чүгле лама-башкы эртемни чедип алыр дээн күзели-биле 3-4 мөге октап чорааш-ла, ужуп берип чораан деп чугаалажыр. Ол үеде лама кижини шыырак хүрежир азы шүглүр болза, өөредилгезинден үндүрүптер турган-дыр.

— Оолдуг болган ада кижини бүрүзү огул мөге болурун күзээр, чоок төрелдери-даа ат-сураглыг мөге болурун йөрээп чугаалаары чаңчыл апар чыдар болгай. Хүрешке сонугураагыңар канчаар эгелээни?

— Бичини тургаш-ла, чайлаглаан аалдарның бодум хире назылыг үе-чегге оолдары-биле шыкка ыймактажып, хүрежил өзүп келдим. Теве-Хая ортумак школазынга өөренип турумда башкым Николай Лама-Сууевич Монгуш мени белеткеп, хостуг-даа, тыва-даа хүрештерниң аргаларын айтып берип, езулуг мөге кижини кандыг болурун өөредип, деткимчезин көргүскен. Ооң түңнелинде хостуг хүрешке кожуун, республика чемпиону болган мен. Ынчан мени хөйге билдингир тренер-башкы Чадамба Ооржак эскерип кааш, шыңгы белеткеп эгелээн. Дуржулгалыг тренер-башкының удуртулгазы-биле күш-дамырым сайзырадып, хүрешке, шынап-ла, хандыкшып, хүрежил болзумза, чедишкенин бооп болур-дур мен деп бодумга бүзүрөп эгеледим. Ынчангаш тренер-башкым Чадамба Шожал-Даржаевичиниң хостуг-даа, тыва-даа хүрештерге чедишкенин бооп, ам-даа хүрежил чоруурумга кириген

Тыва чон шаг-төөгүден бээр хүреш маргылдааларын кончуг сонугурааган, бодунуң мөгези дээш аарып, хей-аът кирип, хүндүлээр, ат-алдарлыг мөгелерге чоргаарла-ныр чораан. Амгы үеде чонунга хүндүткелдиг, төлөптүг мөзү-бүдүштүг мөгелерниң бирээзинге Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Маадыр Монгуш тамааржыр. Маадыр Кавааевич бо хонуктарда 45 харлап, хоочуннарның санынче кирген-даа болза, аныяк-өскенге үлегерин көргүзүп, улуг-улуг маргылдааларда чедишкенин хүрешпишаан. Бодунуң

үлүү кончуг улуг болган деп санап чоруур мен.

— Мөге бооп, хүреш маргылдааларыңа доктаамал кирип, бедик спортчу чедишкенин чедип ап чорууңар силерге кандыг ужура-дузалыг болганы?

— Силерниң оолдуг болган ада кижини бүрүзү огул мөге болурун күзээр деп чугаалааныңар кончуг шын. Ат-сураглыг мөге болуксаар оолдар база-ла хөй, ынчалза-даа олардан шыырак мөгелер эвээш үнер. Мөгелерниң шылгарып үнүп кээринге, шынап-ла, чаяан, ук-дөс бир кол черни ээлээр дээрзинге бүзүрээр мен. Мээң кады төрөөннерим шупту 15 кижини, ооң иштинде беш алышкыдан чааскаан мөге болдум. Ол тава-рылга база эвес. Бойдустан мөге болур чаяалганы улам сайзырадып, чүткүлдүг бооп, эки белеткенип, бодунга негелдени күштелдирбес болуңза, улуг тирилгелер келбес. Ынчангаш хүреш маргылдааларыңа киришкеш, бир-ле дугаарында хей-аъдым, сүлдө-сүзүм бедидип ап чоруур мен. Маргылдаадан маргылдаажык туруштуг апарып, кижиниң сеткил-хөөнү, тура-соруу база көдүрүлүр-дүр. Школачы чылдарымдан эгелээш улуг-улуг маргылдааларда доктаамал кирип чоруурумдан хүреш амыдыралымда кол черни ээлеп турар. Чогуу-на мөге болганымның ачызында алдар-атка чедип, чонумнуң хүндүткелин ап, чурттаар бажыңныг, ажил-амыдыралдыг бооп, оран-делегейни-даа кезидим.

— Маадыр Кавааевич, 30 чыл хире хүрежил келген хоочун мөге-дир силер, эң-не утундур-бас тирилгелериңерни сактып көрүңер.

— Мынча чылдар иштинде хүрежил келгеш, улуг-биче каш маргылдаага киришкенимни, кажыңа шаңналдыг чер ээлеп, шүглүп, үжүрлөжип турганымны, кандыг шаңналдар алганымны черле санап, түңнөп көрбөз мен. Чогуу хуу архивимде хүндүлел бижиктер, дипломнар хөйү-биле шыгжаттынып чыдар. Ол бүгүнү ам аайлап-баштаарын планнап тур мен. Ынчалза-даа 1987 чылда 19 харлыг тургаш, тыва хүрешке Тыва АССР-ниң тулган чемпионун илереткен мар-

гылдаага шүүлгеним, республика Наадымнарынга Күчүтен мөге Аяс Монгуш-биле үш катап, Чаан мөге Эрес Кара-Сал-биле бир катап түңнел салыгларга үжүрлөшкеним, 2013 чылда Тес-Хемге болган республика Наадымынга хоочуннар аразына шүүлгеним база 1993 чылда Моолдун Баян-Өлгий аймааның Наадымынга хүрешкен 128 мөгениң аразына шүүлгеш, ол аймактын Арзылаң мөгези болганым, 1991 чылда хостуг хүрешке делегей чергелиг «Азияның төвү» турнирге 100 килдиг мөгелер аразына чемпионнааш, улаштыр моол-тыва мөгелерниң киржилгези-биле 128 мөгениң хүрежинге түңнел салыгга моол мөгени октааш, шүүлгеним, 1992 чылда Тываның хостуг хүрешке долгандыгы хевиринге тулган чемпион болганым, 1996 чылда Мальтага болган хостуг хүрешке биче буурай чоннарның Европа чемпионадынга хүлөр медаль-биле шаңнатканым, республикага болуп турган улуг-биче тыва хүреш маргылдааларына 9 бүрүн дериглиг аът шаңналдарын алганым черле утундурбас.

— Спортчу амыдыралыңарда кандыг болушкуну төөгүге арткан деп санаар силер?

— 2000 чылды уткуп, Атлант океанны кежир ужуткаш, делегейниң эң сайзыраңгай күрүнелериниң бирээзи Американың Каттышкан Штаттарына чедип, Лос-Анджелестин чоогунда Пасадена хоорайга чылдың-на эртип турар «Розалар парадынга» делегейде ат-сураглыг хөөмейживис Конгароол Ондарның удуртулгазы-биле база-ла билдингир хөөмейжилер Игорь Көшкендей, Евгений Сарыглар, Арзылаң мөге Алдын-оол Куулар олар-биле киришкеш, хөөмей-сыгыттың үделгези-биле тыва мөгениң девин американарга болгаш делегейниң өске-даа күрүнелеринден келген хөй санныг чонга бараалгадып, тыва хүрешти суртаалдааныыс тыва спорттун төөгүзүңге арткан дизе, чазыг чок.

Ол ышкаш Моолга каш катап чедип, аңаа моол мөгелер-биле хүрежил, арга-дуржулга солчуп, белеткел эртип турганыыс сагыш-сеткилде арткан.

— Маадыр Кавааевич, силерниң бодалыңар-биле тыва хүрештиң бо хүнде сайзыралы кайы хире деннелде турары? Ооң дүрүмүңе немээр, эде көөр, чаартыр чүүлдер бар бе?

— Тыва хүреш сөөлгү чылдарда улуг сайзыралды алганын шупту эскерип, билип турар бис. Өзүп оран оолдарның хүрешке сонугурагалы чылдан чылче өзүп, оларның аразында дурт-сыны бедик, ма-га-боду шыырак оолдар көвүдөп турары өөрүнчүг. Тыва хүрештиң дүрүмүңде чамдык маргыштыг, эде көөр чүүлдер барын мөгелер-даа, тренерлер-даа, аарыкчылар-даа чугаалап турар. Чижээлээрге, мөгелерге хүндүлүг аттар тыпсырда Наадымнар болбайн турган ССРЭ, Тыва АССР үезинде шүглүп, үжүрлөжип чораан мөгелерниң спортчу чедишкенин база өөренип көөр болза эки. Ол ышкаш кажык тыртар айтырыгны бир янзы көрзе, хончулаштырып тургаш, хүрештирерге, ылап-ла күштүг мөге ынчан илерээр. Кажык тыртарының талаакчылары хөй бе дээрзин илередири чугула. Республиканың тыва хүреш федера-

циязынга кожуун бүрүзүндө төлээ туруп, доктаамал үндезинге, акаш-шалаңныг улус ажилдаар болза эки деп бодалдым мен. Чыл төнчүзүндө-ле азы улуг маргылдааларның соонда түңнелдерни үндүрүп, сайгарылганы кылыр болза, ажил улам экижири. Хүреш маргылдааларының үезинде маргыштыг айтырыглар бола тургустунуп кээр болганда, амгы сайзыраңгай үеде техниканы (видео-камераларны) доктаамал ажылгап эгелээрин үе негеп келген.

— Тыва хүрешти моон-даа соңгаар сайзырадыр дизе, чүнү кылза, кандыг хемчеглер алза экил?

— Өзүп оран элээди оолдар аразына маргылдааларның санын көвүдөдип, ат-алдарлыг мөгелер тыва хүреш школаларын ажыдып, күрүнениң деткимчезин ап, кижини бүрүзү деткижирип ажылдавышаан аразында чижилге тургузар болза, тыва хүреш улуг сайзыралды алыр деп бодалдым мен.

— Тыва хүреш дээш сагыш-сеткилинден аарып, кызымак ажылдап турарлардан кымнарны адап болур силер?

— Седен-Очур, Алдын-Херел Кара-Сал алышкылар чылдың-на Сүт-Хөлдүн Бора-Тайгада, Алексей Хомушку Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажында бичини оолдар аразында маргылдааларны эрттирип турар. Сүктер Шимет чайгы үеде Тес-Хемде уруглар лагеринге өзүп оран мөге оолдарны дыштандырып, хүрешке өөредип турар. Республиканың тыва хүреш федерациязының даргазының оралакчызы Владимир Кара-Монгуштуң кирип турар үлүү улуг. Ооң эгелекчи саналы-биле 1990 чылдан бээр Чадаана хоорайда долгандыгыг хүреш доктаамал эртип турарын онзалап демдеглээр алаар.

— Хүрежил эгелеп чоруур оолдарга чүнү сүмелээр, күзээр силер, Маадыр Кавааевич?

— Мөге болуксаар бичини-даа, элээди-даа оолдар хүрешке хандыкшылдыг бооп, доктаамал хүрежил, белеткелден хүнден хүнге күштелдирерин күзээр-дир мен. Ол ышкаш бодунуң мурнунга улуг сорулгалар салып, ону албан чедип алыр дээш чүткүлдүүн, кызымаан көргүзүп, мөге акыларының, тренер-башкыларның чагыг-сүмезин дыңнап чорууру чугула.

— Мөге болбаан болуңарза,

кым болур турган силер?

— Ачам оолдарының аразында мени бир тускай кылдыр кырган-ачам ышкаш улуг лама кы болурун күзеп, Бурятияда хүрээзинче өөредип чорутуп турган. Ачамның күзели бооп болза, лама-башкы-даа турар мен бе деп бодап чоруур мен.

— Ынчангаш сентябрь 28-29 күннелериниң 45 харлаан юбилейинге турсаадып, аныяк, хоочун база республиканың шыырак мөгелериниң аразына хүреш маргылдаазын сентябрь 28-29 хүннеринде эрттирер деп турары-биле хоочун мөге-биле ужуражып, сонугурааган айтырыгларымны салдым.

— Ийе, чонум-биле дөстүг тургаш, мындыг деткимчени келген болза деп черле бодап кижини мен. Тываның Камбы-эргелели-биле сүмележир база мээң саналымга каттык-сарына өөрүп тур мен. Ынчангаш сентябрь 28-те республиканың шыырак мөгелериниң аразына болур хүрешке база сентябрь 28-29 күннелериниң хоочун болгаш аныяк мөгелериниң чалап тур мен. Ынчангаш маргылдааларны эрттирерини

деткимче-дузазын көргүсүмүз бан-организацияларга, Бажы-Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик хоочуннарның чонунга өөрүп чорутуп тур мен. Маргылдаалар «Шың» стадионунга дүшпө 12 шаңналды элээрин сагындырып каайн.

— Маадыр Кавааевич, харлаан-дыр силер, содак чыдап хүреш шөлүңден байырлап бодап турар силер бе?

— (Хүлүмзүрүп, каттык) Бажымда ыңдыг бодап амдык чок, ам-даа хүрежил чоруурум мен.

— Мындыг тура-соруукту чоннуң алдар-аттыг мөге оолдарга «Шын» солунунун каттыгын мурнундан 45 харлаан юбилейинче таварыштыр берип чыгарып, аас-кежикти, кызыл шылды, бедик спортчу чедишкенин, күзел-сорулгаларын ажыл-херээнер бүдүңгүр, чоннар чогунар, оруннар кезээр дег ак болурун күзедим.

— Йөрээл, күзээшкениң дээш четтирдим.

Адыгмын чугаалам

Чуруктарны хууда адаар алган.

«Улуг-Хем хүнү»

чылдын регионнар ара-
«Улуг-Хем хүнү» эко-
байырларын Тывага
лээр. Ооң кол хемчег-
сентябрь 28-те Кызылга
ярск крайның болгаш
ияның төлээлериниң
гези-биле болуп эртер.
ет Тываның 5 чылы ста-
баарында шөлге чурт-
чонну солун оюн-тоглаа
мказы манап турар. Аңаа
арскиниң, Хакасияның,
н чогадыкчы коллектив-
н концертинден аңгыда,
Улуг-Хемге тураскааткан
рны болгаш чоннуң ус-
н делгээр. Шөл кунхязын
организаатар, күзелдиг
ык мүнүн ижер аргалыг.
алдың хүндүлүг аалчыла-
ге-ле, «Улуг-Хем — бичии
үемниң хеми» чогаа-
«Улуг-Хемге аян-чорук»
мөөрейинге тиилээн
чилер болур.

а хүн журналистерге
м эринге тайылбыр
ери, а этнокультурлуг
«Булак» комплекзин-

ге «Арыг суг бажы» темалыг
«төгөрик стол» болур. Аңаа
тускай специалистерниң киржил-
гези-биле Улуг-Хемни кадага-
лап-камгалаарының айтырыла-
рын чугаалажыр. Байырлалды
эрттирип турар кол сорулга-
чурттакчы чоннуң кичээнгейин
хемниң экологтуг байдалынче
угландыраары. Бо талазы-биле
Улуг-Хемниң эринде турар
муниципалдыг тургузулгаларга
экологтуг акцияларны эрттирер.
Тываның девискээринден эге-
лээн күчүлүг хемге тураскааткан
байырлалды 2012 чылдан эгелеп
Сибирьниң үстүнде адааным 3
регионнарында сентябрьның
сөөлгү субботаында эртип тура-
рын сагындыраал. Ук хемчегни
«Орус географтыг ниилелдин»
болгаш «Русгидро» компаниязы
идип үндүргөн болгаш ону 3
регионнуң удуртулгалары деткээн.
Ол ышкаш Улуг-Хем байырларын
РФ-тиң Президентизи Владимир
Путин база деткип, Россияда бир
дугаар экологтуг байырлал өске
регионнарда үлегер-чижек болур
дээрзин демдеглээн.

БАЙЫРЛЫГ БАЙДАЛГА ХҮЛЭЭТКЕН

Өртке удур эки тура командаларына өрт
өжүрер техниканы байырлыг байдалга дам-
чыдарының езулары Кызыл хоорайга болган.
ЗИЛ-131-ниң баазазына кылдырган АРС-14 деп
алды машинаны өртке удур техниказы чок суурларга
дежурныйлаашкын эрттирер кылдыр берген. Маши-
на бүрүзүн өртке удур дайынчының үш комплект
хеви-биле четчелээн. Машиналарның дүлгүрлерин
муниципалдыг тургузулгаларның удуртукчуларына Ча-
зак Даргазының оралакчызы Виталий Бартына-Сады
хүлээдип берген.

ЗИЛ-131 деп автомобильдерден аңгыда, ХК
болгаш ОБ агентилели 12 «Robin Koshin» деп мо-
топомпаны база дамчыдып берген. Виталий Бартына-
Садының чугаалап турары-биле алырга, муниципалдыг
бүгү тургузулгалар бо хүнге чедир тускай техника-биле
хандырткан, олар өртке удур дээштиг демиселди
чорударына идиг болур ужурулуг. Россияның ОБЯ-
зының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң
удуртукчу составы өртке удур эки тура командаларга
боттарының ажил-херээнге чедишкенин күзээн.

ЗИЛ-131-ниң баазазына кылдырган АРС-14 деп
машиналарны алган черлер:

1. Барыин-Хемчик кожуунда Хөндөлөн суур;
2. Таңды кожуунда Межегей суур;
3. Улуг-Хем кожуунда Арыг-Узүү суур;

Чаа өрт машиналары.

ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы В.Бартына-Сады машиналарның дүлгүрлерин тыпсып тур.

4. Эрзин кожуунда Мөрен суур;
5. Каа-Хем кожуунда Кундустуг суур;
6. Кызыл кожуунда Элегес-Аксы суур.

Мотопомпа-биле дериттинген черлер:

1. Барыин-Хемчик кожуунда Аксы-Барлык суур;
2. Бай-Тайга кожуунда Кызыл-Даг суур;
3. Мөңгүн-Тайга кожуунда Тоолалыг суур;
4. Чөөн-Хемчик кожуунда Хорум-Даг суур;
5. Чөөн-Хемчик кожуунда Чыргак суур;
6. Бии-Хем кожуунда Сесерлиг суур;
7. Каа-Хем кожуунда Бүрен-Хем суур;
8. Таңды кожуунда Успенка суур;
9. Тес-Хем кожуунда Хөл-Өөжү суур;
10. Кызыл кожуунда Шамбалыг суур;
11. Улуг-Хем кожуунда Ийи-Тал суур;
12. Бии-Хем кожуунда Суш суур.

Снежана ШОЙЗАТ,
Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ аген-
тилелиниң информация бөлүүнүң начальниги.

КУНДУСТУГДА МЭЭН АЧАМ

(ланчызы. Эгези № 111
«Шында»).

а-Хемниң солагай тала-
ында, хем ол чарыында
штаг, чайлаамны ам чүгле
едип азы Сарыг-Сеп чоктап
ырактан көрүп, Чодураа-
анактың чанында арганың
өзүп келгенин эскерер-
н. Ында шала элзенинниг
руну чүгле кижиге дурту дег,
ары дыка улуг, чигирзин
кылаң-кара, салбактары
мек чодурааларымны чүг-
ымда бодап, авамны сак-
еш, караам чажын чажы-
н, хөңнүм баксырал кээр.
рээн улуг акым Валерий
н Соянны, чеңгем Рим-
чаевнаны сактып келгеш,
ажын аштап, сагышымга
ү чаптанчыг, солун, катты-
юлушкуннарны улай сак-
ур мен.

биле чеңгем чаа-ла
алгаш, үр-даа болбаанда,
н бир кодан хоюн хүлээп
авам сугнуң Чодураалыг
дан ырак эвесте Дыттыг
деп кыштагга омак-сер-
с-кежээ ажилдап, чүгле
инек-аът эвес, а хаван,
старны тудуп, дыка-ла эки
чордулар. Олар чүгле
арның чартыында суурже-
р. Акым 48 харлыында
дип, чок болду, а чеңгем,
соонда 3 дугаар чылын-
рлап тургаш, чүрек, чигир
ынга алзып, чок болган.

с-Септиң 2 дугаар школа-
алчыннар ажы-төлү бол-
маларым-биле интернатка
эки өөренип турган мен.
лгеш, авам сугда опайтыр
н турар сеткүүлдерни чет-
номчуур турдувус. Улгады
бодал олурарга, авам биле
а-ла бурунгаар көрүштүг,

делгем делегейлиг чораан. Ачам
кезээде политика сонургаан, ону
сайгарган олурар кижиге.

Школага клазывыс башкызы
Иргит Аралтанович Достай төөгү
кичээлиниң эгезинде 3-5 минута
иштинде ыяап делегей байдалын
өөреникчилерге таныштырар тур-
ган. Амга чедир Тываның, Россия-
ның, бүгү делегейниң чурттары-
ның политиктиг тургузуу, төөгүзү,
экономиказы меңээ солун. Амгы
үеде мергежил — библиотекарь.
Ол үеде авам, ачам почтага со-
лун чагыдылганын дыка идепкей-
лиг кижир турган. Ам сактырымга,
дыка-ла хөй солун болгаш сеткүүл-
дер чагыдар турган. Солуннар ара-
зындан «Шын» солунну кончуг со-
нуургал номчуур бис. Солунну ол
үеде хары угда бүдүн чылда чагы-
дар турган-на болгай. Ачам ам-даа
солун, сеткүүлдерни тудупкан, сине
берген номчул олурар.

Чыдыг-оол Назарович Дончай-
оол — авамның үш дугаар акы-
зы. Ол база-ла механизаторлап,
сөөлүнде совхозка малчыннап
чораан. Чыдыг ирем аңнаар, ады-
сураа бүдүн Каа-Хемге билдингир
аңчы чораан. Ачам-биле аңнааш,
албан олчалыг кээр. Өг-бүлө тут-
кан эки — Мажырмаа Эртинеевна.
6 ажы-төлдү өстүргеннер. Ам бис-
тиң аравыста чүгле үш кызы бар,
үш оолдары «кызыл-дустай» бер-
ген. Арны-бажы аажок шеве, бир-
ле артистерзиг, аксы-сөзү солун,
иштики делегейи шуут-ла тоолзуг,
кожамыктаар, солун чугаалаар
иремге дыка ынак мен. Чедип кээр-
ге, уткуй халып куспактаныптар
турганымны ам сактып олур мен.

Юрий Шойдакович Кюнегеш
— авамның даайы, кырган-ачамның
чээни. Авам сугнуң чайлаанга кел-
геш, эрик баарына, чоон-чоон те-
ректеривис аразына басып турар
чүве. Чараш чайлагга келгеш, оон
бажына та кандыг-кандыг шүлүк-

тер, чогаалдар төртүтүнүп турган.
Чыдыг иремге, авамга, думмала-
рына тураскаадып бижээн шүлүк-
тери бар. Мындыг сактышкын
номчаан мен.

Кюнегеш 19 харлыында улаа-
нуттай берген, улуг кижиге бергези
аажок кылдыр дегген, ынчаарга оон
ачазы оглун эдерткеш, Каа-Хемниң
Шаңда чайлаглап орган думмазы
Дончай-оолдарның аалына өшкү
өзеп, изии-биле өшкү кечин оглу-
нуң хөрээн догландыр шарып, оон
улаштыр эдидини изиин бадырып,
янзы-бүрү улусчу эмнээшкенин-
биле эмнеп тургаш, кырган-ачам,
кырган-авам аалына сегидип ал-
ган.

Кырган-авамның өскөн-тө-
рээни чери Шан, Копту, а
төрелдери Көк-Хаакта, Бүрен-
Аксында, Бүрен-Бай-Хаакта дээш-
ле баар. Кырган-ачамның угу То-
жудан. Аныяктар таваржып алгаш,
бүгү чуртталгазын Кундустугга,
Бай-Сөөтке кыштаг, чайлагларлыг
чурттап эрткен.

Суурнуң хүн үнер талазындан
эргий кажалаттына берген тур-
рар дагларны Хөйтен, Хөйтеннер
дээр, азы «Беш Хөйтен даглары»
деп, чугаа аразына бо-ла ки-
рип, сакты бээр. «Улуг Хөйтен»,
«Бедик Хөйтен», «Саң салыр
Хөйтен», «Чалтыгыр Хөйтен»,
«Бичии Хөйтен» — Кундустугнуң
оруун бичии-ле эрте халды бер-
геш көөрге, бежелээ дыка таптыг
чыскаалып алган турар. Кижиниң
оң холун хере тударга, беш салаа
бүрүзүнге дыка таптыг дүгжүп ту-
рар. Улуг салаага — Улуг Хөйтен,
айтыр салаага — саң салыр Хөйтен,
узун салаага — Бедик Хөйтен дээш,
бичии салаага чедир.

Мындыг солун чугаалар база
бар. «Бо Беш Хөйтен даглары —
беш алышкыларга камгалалдыг,
беш алышкыларга идиг бээр, со-
рунзалап чоруур» — дижир. Бо-

даарга, шынап-ла, Кундустугда
беш халышкы Каваа Салчактың
оолдары — Мекей, Сурун, Чад-оол,
Хавыжай, Василий дыка чоргаар,
ажыл-үүлөзи үрө-түннелдиг чурт-
тап чордулар. Дараазында Салчак
алышкылар — Александр Кунгаа-
евич база Нанзатмаа Чогенчиков-
наның беш оолдары — Владимир,
Вячеслав, Андрей, Саша, Олег
— база-ла Беш Хөйтен даглары-
ның камгалалында эвес деп бе?
Кайызы-даа кожуунда билдингир
кижилер, а ортуну — Андрей Алек-
сандрович күдээм, улуг акызы Вла-
димир Александрович — эки ажи-
лы дээш хөй шаңгал-макталдарның
эдилекчизи. Ол полиция шугуму-
нуң пенсионери-даа болза, камга-
лал системазында ажилдап турар.
Думмазы «Сан Санчы» — башкы,
школа директору, хеймери Олег —
полиция пенсионери, ынчалза-даа
амга чедир аңчыыр ажил-агыда
үрө-түннелдиг ажилдап чоруур.

Ачам Дамба Сотпаевич Соян
2014 чылда 80 харлаар. Бүгү чурт-
талгазында арыг агаарлыг, бедик
даглар кырлап, хөй кадарып чо-
раан болгаш ындыг ийик бе, «уе»
дээр безин дыңналбас, хей-аады
бедик, сагыш-сеткили чырык,
ажы-төлүн эртем-билигге чедирип,
өөредип, кижизидип каан ачамга
черге чедир мөгөйдим. Авам биле
ачам алды ажы-төлдү кижизидип
өстүргөн.

Ажы-төлүң келир өйү, чуртталгазы дээш,
Амы-хууда чыргал сүрбейн, олут орбайн,
Аныяндан кырган-ача болгужеге
Амыр эвес оруктарны эртип келдиң.
Өстүрүп каан уруг-дарың, төрөл чонун
Кадыкшылды, өөрүшкүнү, омакшылды
Катап-катап күзеп тур бис!
Ам-даа бистиң аравыска каткы-хөгүлүг,
Аян ырлыг чору, ачай!

Людмила СОЯН.

Каа-Хем кожуун.

Байыр чедиришкени

Кызыл кожуунуң Баян-Кол чурттуг Долума Байкараев-на СЕДЕН 80 харлаан база акызы Багыт-оол Седенович БАЙКАРА 82 харлап турар. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр кадыкшылды, узун назылаарын, бистиң аравыска ам-даа үр чыл чурттаарын хөй санныг уруглары, уйнуктары, кады төрээнери күзедивис.

БАЙКАРАЛАР, СЕДЕННЕРНИҢ, ОНДАРЛАРНЫҢ өг-бүлөзиден.

«ШЫН»: ЧИИГЕЛДЕЛИГ ЧАГЫДЫЛГА

«Россияның почтазы» 2014 чылдың бирги чарты-нын чиигелделиг чагыдыл-газын 2013 чылдың октябрь 1-ден 15-ке чедир эрттирер. «Шын» солунну чиигел-делиг өртек-биле чагыдып алыңар!

«ДОТ ХАРЫЛЗАА»

2013 чылдың октябрь 3-те 10 шактан 12 шакка чедир Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының ажилдакчылары биле номчукчуларның аразынга «дорт харылзаа» шугумун «Шын» солуннуң журналистери эрттирерин дыңнаттывыс. Аңаа пенсия хандырылганы-ның, Ие капиталының айтырылганы база албан пенсия камгаладылганынче дадывырлар талазы-биле тайылбырны специалистер бээр.

«Дорт харылзааның» киржикчилери: РПФ-

тиң Тыва Республика салбырының даргазы Баяна Алексеевна Тугур-оол, пенсия тыпсырын, санаарын, төлээрин организааар килдистиң начальни-ги Урана Кавакаевна Монгуш, социал төлөлгелер килдизинде специалист Саяна Эрес-ооловна Ба-раан.

Сонуургаан айтырылганың харыларны редакцияның **2-01-35, 8-923-383-78-88** дугаар-лыг телефоннарынче долгааш, билип ап болур силер.

969 ӨГ-БҮЛЕГЕ ДУЗА

Хову-Аксы суурга котель-ная үрелген соонда чаңгыс удааның материалдыг дуза-зын алыр ужурлуг когараан 3085 кижиниң, азы 969 өг-бү-лениң даңзызын 2013 чыл-дың сентябрь 18-те Тыва Рес-публиканың Чазааның № 571 доктаалы-биле бадылаан.

2013 чылдың июль 18-те Рос-сия Федерациязының Чазааның №1245-р айтышкынын езугаар Россия Федерациязының Чазааның курлавыр фондузундан бюджет ак-

шаландырышкынын тускайлаан, ооң иштинде 30610 муң рубльди чаңгыс удааның материалдыг дуза-зы кылдыр төлээр.

Россияның Чазааның курлавыр фондузундан бюджет акшаланды-рышкынын тускайлаарынын чуру-мун езугаар бир өг-бүлеге төлээр акшаның түнүн 50 муң рубль, азы бир чурттакчыга 10 муң рубль кыл-дыр көргөн. Ооң түнелинде өг-бү-лези 5-тен хөй кижигүннүг өг-бү-лелер 50 муң рубльден хөй акша албас. А Хову-Аксы суурнуң чурт-

такчыларының даңзызында өг-бү-лелерниң чамдык кижигүннерин-ге (өг-бүлениң составы 6-7 кижиге) төлөвир көрдүмзүн болуп турар.

Хамаатыларга тыпсыр мате-риалдыг дузаның акшазын чогуур документилерни көргүскен соонда республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы алыкчы-ларның агар санынче шилчидер.

Снежана ШОЙЗАТ.

Тыва Республиканың ХК бол-гаш ОБ агентилелиниң инфор-мация бөлүүнүн начальниги.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступи-ло заявление от гражданки **Хертек Валентины Хоптак-ооловны** о предоставлении в аренду зе-мельного участка из земель населенных пунктов для ведения личного подсобного хозяйства с об-щей площадью 2000,00 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай- Тайгинский район, с.Кызыл-Даг, ул.Степная, д.45.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения данному зая-влению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

В.и.о. главного специалиста отдела экономи-ческого развития и земельно-имущественных отношений администрации **ОНДАР А.М.**

В отдел по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Шокар Чаяны Ортун-ооловны** о предостав-лении земельного участка в аренду сроком на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения, с разрешен-ным использованием для животноводства с кадастровым номером: 17:12:0000000:223, общей площадью 1000000 кв.м, расположенного по адресу: Республика Тыва, Тес-Хемский район, с. О-Шынаа, местечко «Лама суу».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данного извещения отделом по управлению муниципальным имуществом и земельным отношениям администрации Тес-Хемского кожууна при-нимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Ведущий специалист отдела по управлению муниципальным имуществом и земельным отно-шениям администрации Тес-Хемского кожууна **А. СИЛИКЕЙ.**

ЧАЛАП ТУР

Кызыл-Мажалыктың Хо-мушку Алдын-оол аттыг 2 дугаар школазы 2013 чыл-дың сентябрь 28-те 50 чыл юбилейин эрттирер. Школага ажилдап чораан башкылар-ны, ажилчыннарны, өөреник-чилерни чалап тур бис.

Харылзайыр телефон: **8-923-265-46-87.**

тел. 8-906-997-3030

Ге профи

- Межевание и схемы расположения земельного участка
- Проекты жилых домов
- Топографические съемки земельных участков
- Градостроительный план земельного участка (ГПЗУ)
- Разбивка геодезических точек на местности (вынос натурн)
- Генеральные планы поселений

г.Кызыл, ул.Дружба д.74 2-й этаж 2-ой офис 3
с 9.00 до 18.00

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор **И.М. ДАМБА-ХУУРАК.**

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: нийтилер-политиктиг килдиз—2-40-77, культура килдиз — 2-17-09, көдээ ажил-агый килдиз — 2-17-91, чагаа килдиз— 2-03-88, реклама килдиз — 8-923-383-87-88, очулга — 2-03-87, үлетпур килдиз — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7352. Чагыг 112. Номерни парлапгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика тара-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечил-дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаптыг материалдарның авторларының бодалдары редакция-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары болгаш өске-даа факты-дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Кредиты на любые цели

Сколько желаний — столько возможностей

В период с 01.01.2013 по 31.12.2013 года при покупке недвижимости с помощью кредитных средств и ипотеки. Все информационно-услуги предоставляются продуктом ОАО «Роселькредит» и вы можете получить по телефону 8 800 200 02 90 на официальном сайте www.rshb.ru и в любом из отделов (оформление) во всех офисах ОАО «Роселькредит». Генеральная лицензия Банка России № 3143. Реклама.

8 800 200-02-90 | www.rshb.ru

Реклама. Генеральная лицензия Банка России №3349

Чарлалдар

Арат-чоннуң аразында алдар-аттыг «Алдан дөртке» шүглүп чораан Сүт-Хөл оглу Аравыста турган болза, 70 харлыг Ада-өгбе, кырган-ача оран ийик.

РСФСР-ниң спорт мастери, Тыва АССР-ниң национал 4 дакпыр чемпиону, дзю-до, самбо, хостуг хүрешке рес-ның каш дакпыр чемпиону Ооржак Апыш-оол Бөөдөр-чырык адынга тураскааткан спортчу маргылдаалар 2013-чыл октябрь 3-те Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурга болуп эр.

Программада:

10.00 шакта — 2 хевирге аът чарыжы (аныяк болгаш улук аъттар).

14.00 шакта — 45 хардан өрү назылыг мөгелерниң тыва маргылдаазы.

ВАЗ-2104 машинаны садып тур мен, 115 муң рубльге. 2007-чыл кара өңнүг, сигнализация бар, литье дугуйларны белекке бээр. Тел: 8-923-385-99-19.

Озал-ондакка таварышкаш, амы-тынындан чарылган а төлүмнү ажаарынга улуг дузаны чедиргени дээш чоң Шолбан Валерьевич Кара-оолга, Вячеслав Товарищай Ховалыга, Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейге, Мерген-дар-оолович Ооржакка, Орлан Эрес-оолович Донгакка, Берт Толуяевич Бараанга, Наталья Күске-Караевна Хо-вага, Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазы Мерген Кыргыс-Анай-оолга база Аржаана Николаевна Даржайга, Ак-Туру администрация даргазы Ш.К. Байыр-оолга, Шагаан-Ар-божудулга бажынының ажилчыннарынга, хан дужаар стан-ның ажилчыннарынга, Чаа-Хөл кожуунуң кожпозунга, дугаар школаның коллективинге, Торгалыг ортумак шко-ның ажилдакчыларынга, №10 профтехникум ажилдак-чыларынга, кады төрээнеримге, төрелдеримге, эштеримге, кларымга, чаңгыс чер-чурттугларымга, чаңгыс классчыларымга, ажи-төлүмге, чаңгыскурсчуларымга улуу-биле черге чы-мөгейдим.

Авазы Вера Монгушовна САЛЧАН